

บทที่ 7

ปริทรรศน์วรรณกรรมคำสอน

วรรณกรรมคำสอนมีจุดประสงค์ต่างไปจากวรรณกรรมนิทานนิยาย ซึ่งมุ่งแต่บันเทิงใจเป็นพื้น ส่วนวรรณกรรมคำสอนนี้มีจุดประสงค์สอนประชาชนในด้าน จริยธรรม ความประพฤติ ตลอดจนการดำรงชีวิตในสังคม ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกับการสอนศีลธรรมนั่นเอง ต่างแต่ว่า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น กวีมีกุศโลบายที่ดี นำคำสอนเหล่านั้นมาร้อยกรอง เพื่อให้กะทัดรัด สะดวกต่อการจดจำหรือผูกเป็นเรื่อง และวรรณกรรมคำสอนเหล่านี้ได้มีการนำมาอ่านในที่ประชุมชนอยู่บ้าง เพราะเหตุว่าสำนวนไพเราะกินใจประการหนึ่ง และคำพยานาษิตเหล่านั้นเป็นคำพยานาษิตที่รู้จักกันทั่วไปจึงทำให้เข้าใจง่าย เป็นการเตือนความทรงจำเก่า ๆ ที่ตนเองเคยพูดกันในวงสนทนา

ลักษณะทั่วไปของวรรณกรรมคำสอน มีลักษณะเหมือนกับโคลงโลกนิติ สุภาษิตสอนหญิงของภาคกลาง จำนวนนาษิตของวรรณกรรมคำสอนเหล่านี้จะอยู่ในความทรงจำของชาวอีสานอย่างยิ่ง ผู้สูงอายุเกือบทุกคนจะทราบว่วรรณกรรมคำสอนมีเรื่องอะไรบ้าง นอกจากนี้ พวกหมอลำมักจะหยิบยกเอามำล่ำสลับกันไปกับลำอื่น ๆ เช่นเมื่อลำเรื่องลำพื้นนาน ๆ เข้า ผู้ฟังไม่ค่อยสนใจ หมอลำก็จะเปลี่ยนเป็นลำพญาบ้าง ลำไจทย์บ้าง (ลำถามปัญหาที่ระหว่างฝ่ายหญิงกับฝ่ายชาย) ลักษณะเช่นนี้จึงทำให้ชาวอีสานมีความใกล้ชิดกับวรรณกรรมประเภทคำสอนมากยิ่งขึ้น วรรณกรรมคำสอนเหล่านี้มีอิทธิพลเหนือจิตใจชาวอีสานตั้งแต่สมัยอดีต และในปัจจุบันก็ยังนิยมนำใจความเหล่านั้นมาสอนลูกหลาน

ฉะนั้น จึงมีความเห็นว่าวรรณกรรมอีสาน มีหน้าที่ในการควบคุมสังคมด้วยทั้งทางตรงและทางอ้อม เพราะเหตุว่าชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังเกรงกลัวต่อบาป บุญ คุณโทษ โดยเฉพาะเกรงว่าจะผิดผี ซึ่งความเชื่อเหล่านี้ได้มาจากวรรณกรรมคำสอนเป็นส่วนใหญ่ เพราะว่วรรณกรรมคำสอนบางเรื่องได้สอนให้ประพฤติปฏิบัติพร้อมทั้งได้กำหนดโทษไว้ด้วย เช่น ผ่าฝืน แล้วจะ “ชะล่ำ” (อัปมงคลอย่างยิ่ง ทำกินไม่เจริญรุ่งเรือง) แต่บางลักษณะถ้าฝ่าฝืนจะ “ขวง” (เสียด ัจญโร ฉิบหาย) มาถึงตัวและเครือญาติด้วย ฉะนั้น ชาวบ้านซึ่งมีความเกรงต่อบาป และเกรงว่าจะผิดผีอยู่แล้ว จึงยึดมั่นถือมั่นในจารีตประเพณี เนื้อความส่วนใหญ่จะมีปรากฏชัดแจ้งในวรรณกรรมคำสอนเหล่านี้

จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอีสานในชนบทที่ห่างไกลจะได้คำตอบมาเป็นลักษณะเดียวกันว่าการที่ไม่กล้าทำผิดจากจารีตประเพณีนั้นเกรงว่าจะ ชะล่ำบ้าง จะขวงบ้าง แสดงว่าความเชื่ออันได้

จากวรรณกรรมคำสอนนั้นมีอิทธิพลต่อสังคม ประกอบกับความเชื่อในเรื่องอำนาจแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีอำนาจเหนือจิตใจชาวบ้านในชนบทอย่างยิ่ง และในทำนองเดียวกันความเชื่อเรื่องบาป-บุญ ตามคติทางพุทธศาสนานั้น ชาวบ้านก็ประมวลเข้าด้วยกันจนแยกไม่ออกว่า เรื่องใดเป็นความเชื่อทางคติพุทธศาสนาเรื่องใดเป็นความเชื่อทางด้านภูตผี และวิญญาณ ฉะนั้น การศึกษาเรื่องวรรณกรรมอีสานจะพบอยู่เสมอ ๆ ว่า วรรณกรรมพุทธศาสนานั้นส่วนใหญ่จะเป็นวรรณกรรมที่ประสมประสานกับความเชื่อเรื่องภูตผี นอกจากนี้ ยังมีพิธีกรรมในท้องถิ่นอีสาน ซึ่งเป็นพิธีกรรมอันเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องภูตผีวิญญาณ แต่ชาวอีสานและพระภิกษุยอมรับว่าเป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนา กล่าวคือ จะทำพิธีกรรมนั้น ๆ พร้อมทั้งพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เช่น การสวดคาถาปลาคอในพิธีขอฝน เป็นต้น

วรรณกรรมคำสอนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอิทธิพลมากไม่น้อยกว่าวรรณกรรมทางพุทธศาสนา และชาวบ้านจะเชื่อฟังคำสอนในวรรณกรรมเหล่านี้ประดุจดังกฎหมายของบ้านเมือง จึงปรากฏว่าสภาพสังคมในชนบทอีสานอยู่กันอย่างสงบสุข ไม่ค่อยจะมีผู้ประพฤติผิดจารีตประเพณี เพราะเกรงจะผิดผีบ้าง จะชะล่าบ้าง จะชวงบ้าง ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านี้ น่าจะเกิดมาจากอิทธิพลของวรรณกรรมคำสอนด้วยส่วนหนึ่ง และจารีตประเพณีส่วนหนึ่ง

โลกทัศน์จากวรรณกรรมประเภทคำสอน

จากการศึกษาวรรณกรรมประเภทคำสอนของอีสานพบว่า โลกทัศน์ต่าง ๆ ของชาวอีสานอันเกี่ยวข้องกับจักรวาลก็ดี ธรรมชาติของมนุษย์ก็ดี หรือธรรมชาติโดยทั่ว ๆ ไปก็ดี และรวมไปถึงความเชื่อคตินิยม อุดมการณ์ของสังคม พอจะสรุปได้ดังนี้

1. โลกทัศน์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์

หากพิจารณาในแง่ที่ว่าธรรมชาติของมนุษย์นั้น ดี เลว หรือทั้งดีและเลวปนกันนั้น วรรณกรรมประเภทคำสอนของอีสานเน้นให้เห็นชัดว่า โดยธรรมชาติเนื้อแท้ของมนุษย์แล้วมนุษย์นั้นดีบริสุทธิ์มาแต่กำเนิด แต่มนุษย์อาจมาเลวได้ด้วยการหลงผิด เพราะความตามใจตนเองประการหนึ่ง สภาพแวดล้อมอาจจะทำให้มนุษย์หลงผิดไปทางที่ชั่วได้ ดังนั้น วรรณกรรมประเภทคำสอนของอีสานจึงเน้นจริยธรรมความประพฤติของมนุษย์และจริยวัตรของมนุษย์ในสังคมอย่างมาก

ลักษณะการสอนของวรรณกรรมประเภทคำสอนเหล่านี้จึงเน้นเรื่อง ฮีต และคอง เพื่อเตือนไม่ให้มนุษย์หลงผิดโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือหลงผิดเพราะอวิชา ตัณหา และกิเลสเข้าครอบงำ ซึ่งการสอนเรื่องฮีต-คองนี้ สอนกันทุกเพศ ทุกวัย ทุกชั้นวรรณะของบุคคล ไม่ว่าจะเป็นผู้ปกครองหรือผู้อยู่ใต้ปกครอง ซึ่งกำหนดหน้าที่ จริยธรรม ของชนทุกชั้นตามสภาพของสังคม แม้แต่พระภิกษุสงฆ์ซึ่งถือกันว่าเป็นชั้นบุคคลที่บริสุทธิ์ เพียงพร้อมไปด้วย ศีล วินัย ก็ยัง

ไม่ละเว้น แต่ก็ดูเหมือนว่าจะกล่าวถึงน้อยกว่าชนชั้นอื่น ๆ เพราะเหตุว่าท่านได้มีวินัยและกฎเกณฑ์ในกลุ่มของท่านแล้วอย่างเคร่งครัด

สามี-ภรรยา ลูกหลาน เครือญาติ เน้นการผูกพันในส่วนที่เป็นครอบครัว และกำหนดหน้าที่ของแต่ละฝ่ายซึ่งพึงจะต้องปฏิบัติต่อกันอย่างชัดเจน เช่นในเรื่อง ธรรมดาสอนโลก ท้าวคำสอน แม้แต่เรื่องกาะนั่มมือส่วย และเรื่องพระยาคำกองสอนไพร่ เรื่องเหล่านี้ได้เน้นความผูกพันในครอบครัว และหน้าที่ที่พึงปฏิบัติตามสถานะในสังคมนั้น ๆ เช่นภรรยาพึงปฏิบัติต่อสามี บุตรพึงปฏิบัติต่อพ่อแม่เมื่อมีชีวิต และสิ้นชีวิตแล้ว

ผู้ปกครอง-ผู้อยู่ใต้ปกครอง วรรณกรรมอีสานได้ให้ความสำคัญเป็นธรรมต่อมนุษยชาติได้อย่างยุติธรรม กล่าวคือ ชนชั้นผู้ปกครองไม่ได้มีอำนาจสั่งฟ้าทำอะไรไม่ผิดนั้นหาไม่ได้ แต่ชนชั้นปกครองต้องปฏิบัติตามกติกาสังคมที่กำหนดกันไว้แล้ว คือ คองสิบสี่ประการ นอกจากนี้ยังมีการเน้นถึงหน้าที่บำบัดทุกข์ บำรุงสุขปวงประชา พร้อมทั้งต้องมีความเฉลียวฉลาดในการเลือกเฟ้นผู้ที่เป็นหัวหน้าอันมี ท้าวพระยามาตย์ มนตรี ตลอดจนทูต ไทราอีกด้วย ส่วนผู้อยู่ใต้ปกครองนั้นวรรณกรรมอีสานได้เน้นถึงหน้าที่ที่จะช่วยกันบำบัดทุกข์ บำรุงสุขของสังคม เช่นร่วมพิธีการตอกหลักเมือง (ในเรื่อง ฮีตสิบสองคองสิบสี่) และเน้นในเรื่องจริยธรรมของปวงประชาเพื่อความสงบสุขของแผ่นดิน เช่น เรื่องพระยาคำกองสอนไพร่

เพศหญิง-เพศชาย วรรณกรรมประเภทคำสอนมุ่งที่จะสอนเพศหญิงมากกว่าเพศชาย และกำหนดหน้าที่ของเพศหญิงอันพึงปฏิบัติต่อเพศชายไว้มากกว่า โดยเฉพาะเรื่องภายในครอบครัว วรรณกรรมอีสานมุ่งสอนหน้าที่ภรรยา จริยธรรมของหญิงมากกว่าหน้าที่ของสามี ที่เป็นเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะว่า เพศชายได้รับการอบรมที่ดีแล้วจากการบวชเรียนในวัด ส่วนเพศหญิงไม่มีโอกาสเช่นนี้เลย และในการสอนจริยธรรมของเพศชายวรรณกรรมอีสานมักจะสอนรวม ๆ กล่าวคือ เป็นแนวทางดำเนินชีวิตทั้งเพศหญิงและชาย วรรณกรรมที่มุ่งสอนจริยธรรมระหว่างเพศหญิง-ชาย ได้แก่เรื่อง ท้าวคำสอน อินทัญญาสอนลูก (สอนหญิง) ธรรมดาสอนโลก กาะนั่มมือส่วย สิริจันโทวาทยอดคำสอน

ผู้ใหญ่-ผู้น้อย (เด็ก) ระหว่างผู้ใหญ่-ผู้น้อย วรรณกรรมประเภทคำสอนมุ่งที่จะสอนเด็กให้กตัญญูรู้คุณบุพการี อันมี พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย เมื่อมีชีวิตอยู่ให้ดูแลเลี้ยงดู รักษา เยียวยาเมื่อไข้ และทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว นอกจากนี้ ยังสอนให้เคารพนบนอบผู้ใหญ่เชื่อฟังคำตักเตือนสั่งสอน โดยวิธีกล่าวถึงความลำบากบุญคุณที่ท่านได้เลี้ยงดูมา วรรณกรรมคำสอนอีสานได้เน้นเรื่องกตัญญูอยู่มากกว่าเรื่องอื่น ในส่วนโลกทัศน์เกี่ยวกับผู้ใหญ่-ผู้น้อย เช่น เรื่องสมาสสงสาร อินทัญญาสอนลูก ปู่สอนหลาน และย่าสอนหลาน

บุคคลทั่วไป วรรณกรรมอีสานให้ทัศนะว่ามนุษย์มีความสัมพันธ์กันเมื่ออยู่ในสังคม ฉะนั้นจึงเน้นจริยธรรม ความประพฤติกุศลของมนุษย์ที่อยู่รวมกันในสังคม ตลอดจนการร่วมมือกันกระทำ

กิจประเพณี พิธีกรรมอันเป็นผลต่อสังคม แต่การสอนเรื่องจริยธรรมและความประพฤตินั้น มักจะสอนรวม ๆ โดยการกล่าวรวมกับส่วนอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ตาม คำสอนเหล่านี้ยังเป็นผลในการควบคุมสังคมให้ปกติสุข

2. โลกทัศน์ที่เกี่ยวกับธรรมชาติ

ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ วรรณกรรมประเภทคำสอนเน้นหนักในเรื่องที่มนุษย์จำเป็นต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับธรรมชาติ และมีความเหมาะสมพอดีกันระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ โดยสอนให้มนุษย์เคารพยำเกรงธรรมชาติ อันได้แก่วิญญาณต่าง ๆ ที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติมีอำนาจเหนือมนุษย์ อาจะบันดาลให้เกิดเป็นไปต่าง ๆ นานา ฉะนั้นในวรรณกรรมคำสอนอีสานจึงได้ตราไว้อย่างถึยบในการเคารพวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้น เช่น ในธรรมดาสอนโลก เน้นถึงการปลูกบ้านเรือน การหาต้นไม้มาทำเสาเรือน ได้มีข้อห้ามไว้มากมายโดยกำหนดโทษว่า ชะล่าบ้าง ขวงบ้าง และความเชื่อเหล่านี้มนุษย์ไม่อาจจะฝ่าฝืนเพราะเกรงภัยพิบัติอันจะเกิดขึ้นกับตนและครอบครัว

โลกทัศน์อันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติอาจจะมองในแง่ที่ว่า สังคมอีสานเคารพนับถือธรรมชาติเกรงกลัวภัยพิบัติอันเนื่องมาจากธรรมชาติ ฉะนั้น วรรณกรรมอีสานจึงมุ่งที่จะสอนคนให้เกรงภัยพิบัติและความหายนะ จึงเคารพนับถือวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้น และนำมาเป็นกติกากำหนดดำเนินชีวิตในสังคม เช่น ไม่ปลูกบ้านเรือนขวางทางเดิน คลอง และไม่ปลูกบ้านคร่อมน้ำบ่อแก้ว (น้ำซึมบ่อทราย) ซึ่งข้อห้ามเหล่านี้ปรากฏอยู่ทั่วไปในวรรณกรรมประเภทคำสอน เช่น ธรรมดาสอนโลก หรือให้เคารพยำเกรงวิญญาณบุพการีอันสิงสถิตอยู่ในป่าไถ่หมู่บ้าน (ดอนปู่ตา) หรือวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในห้องไร่ห้องนา (ที่เรียกว่าผีตาแฮก) อำนาจแห่งธรรมชาติเหล่านี้ได้ตราไว้ในวรรณกรรมประเภทคำสอน

3. โลกทัศน์ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์

วรรณกรรมอีสานเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ไว้อย่างมาก ไม่เพียงแต่จะเน้นเฉพาะความสัมพันธ์ในครอบครัวแบบเครือญาติเท่านั้น แต่ยังเน้นในความร่วมมือในการกระทำพิธีกรรมอันเป็นส่วนรวมในสังคม โดยวรรณกรรมประเภทคำสอนเหล่านี้ได้สร้างแกนแห่งความเชื่อ คตินิยมในสังคมไว้เป็นแบบฉบับเดียวกัน และความเชื่อ คตินิยมเหล่านี้ก็ถูกตราขึ้นเป็นพิธีกรรม เช่น การไหว้ผีปู่ตา หรือเลี้ยงผีปู่ตา การกระทำพิธีขอฝน เช่น แทนางแมว แห่บั้งไฟ สวดคาถาปลาขอ และการไหว้ผีมเหสักข์ หลักเมือง การตอกหลักเมือง เหล่านี้เป็นกิจกรรมรวมของสังคมไม่ว่าจะเป็นชนชั้นปกครอง พระสงฆ์ และปวงประชา

การสอนจริยวัตรของมนุษย์ในการอยู่ร่วมในสังคมอีสานโบราณนั้น จะยึดยึดคอง คือ จารีตประเพณีเป็นแนวสำคัญ ซึ่งเป็นหลักสำคัญของวรรณกรรมประเภทคำสอน และ

วรรณกรรมคำสอนอื่น ๆ ก็แตกแขนงย่อยไปจากเรื่องฮิต-คองนี่เอง นอกจากนี้ วรรณกรรมเรื่องธรรมดาสอนโลกก็มีบทบาทในการควบคุมสังคมไม่น้อย ซึ่งมุ่งที่จะสอนให้มนุษย์มีความผูกพันกันฉันเครือญาติ และประณามผู้ที่ละเลยไม่ให้ความร่วมมือในการจัดกิจกรรมของสังคม อันได้แก่ พิธีกรรมและกิจประเพณี

แต่อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมคำสอนอีสาน จะเน้นในความผูกพันระหว่างเครือญาติมากที่สุด ส่วนการร่วมมือในการจัดกิจกรรมของสังคมนั้นก็ถือว่าสำคัญ นอกจากนี้ วรรณกรรมอีสานมุ่งที่จะสอนให้มนุษย์รู้จักแบ่งปัน ตลอดจนการให้ทานแก่ผู้ยากไร้ตามแนวปรัชญาและคตินิยมทางพุทธศาสนา

1. ฮิตสิบสองคองสิบสี่

1. ที่มาของเรื่อง

เรื่องฮิตสิบสองคองสิบสี่ เป็นประจูดังแม่บทในการดำเนินชีวิตในสังคมอีสาน และมีอิทธิพลเหนือจิตใจชาวบ้านมาก แม้ว่าต้นฉบับจะไม่ค่อยจะแพร่หลายนักก็ตาม แต่การดำเนินชีวิตประจำวันนั้นยึดแนวในฮิตในคองเป็นที่ตั้ง หนังสือเรื่องนี้เป็นการบอกเล่าการปฏิบัติตามจารีตประเพณีของสังคมในรอบปี ว่าเดือนใดจะต้องทำพิธีอะไร และทำอย่างไร เพื่ออะไร ตลอดทั้งสิบสองเดือนจึงเรียกว่าฮิตสิบสอง

ฮิตสิบสองคองสิบสี่ คือ จารีตประเพณีในสิบสองเดือนและครรถงแห่งชีวิตสิบสี่ประการ ฉะนั้น จารีตในสิบสองเดือนก็มีลักษณะเช่นเดียวกับประเพณีในสิบสองเดือนซึ่งภาคกลางเรามีพระราชพิธีสิบสองเดือน แต่ในภาคอีสานนั้นประเพณีในจารีตสิบสองเดือนเป็นพิธีกรรมของชาวบ้าน ไม่ใช่พระราชพิธี ชาวบ้านทั่วไปจึงประพฤติดิปฏิบัติกันโดยพร้อมเพรียง

2. ต้นฉบับ

ต้นฉบับเรื่องฮิตสิบสองยังไม่พบฉบับที่สมบูรณ์ และไม่ทราบว่าขณะนี้มืออยู่ที่ใด ขณะที่เขียนเรื่องอยู่นี้ทราบว่ามียู่ 3 ฉบับเท่านั้นคือ

- หอสมุดแห่งชาติ ท่าवासกรี
- วัดค่ายบกหวาน ต.ค่ายบกหวาน อ.เมือง จ.หนองคาย
- วัดลุมพินีวัน ต.ทุ่งแก อ.สว่างดินแดน จ.สกลนคร

ถึงแม้ว่าต้นฉบับจริง ๆ ของเรื่องฮิตสิบสองคองสิบสี่นี้ไม่ค่อยจะแพร่หลายก็ตาม แต่ดูเหมือนว่าชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจดจำสืบทอดกันได้ดี เพราะว่าเป็นประเพณีจะต้องประพฤติดิปฏิบัติในรอบสิบสองเดือน ส่วนคองสิบสี่นั้นก็มีการพูดถึงกันอยู่เนือง ๆ แสดงว่าวรรณกรรมเรื่องนี้ก็มีอิทธิพลมาก และมีความสำคัญในการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้านมาก

ที่เดียว การที่เด็กหนุ่มเด็กสาวในชนบทอีสานไม่ค่อยจะประพาศติพิตจารีตประเพณีในเรื่องชู้สาวนั้น เป็นผลมาจากคำสอนเหล่านี้

3. เนื้อเรื่อง

กิจประเพณีในรอบสิบสองเดือนมีดังนี้

1. บุญเข้ากรรม กระทำเดือนเจียง (เดือนอ้าย) พระภิกษุมาเข้ากรรมเพื่อความบริสุทธิ์ ล้างอาบัติมลทิน ชาวบ้านจะทำบุญถวายภัตตาหารแก่พระภิกษุที่เข้ากรรม หรือเข้าปริวาสกรรม

2. บุญคุณลาน กระทำเดือนยี่ คือนิมนต์พระมาสวดมนต์ที่ลานนวดข้าวและถวายอาหาร บิณฑบาต ส่วนที่เหลือก็เลี้ยงญาติพี่น้องที่มาช่วยทำบุญ เป็นประหนึ่งฉลองการเก็บเกี่ยว

- บุญคุ้ม บางแห่งมีการทำบุญคุ้มด้วย คือนิมนต์พระมาเจริญพระพุทธมนต์ในหมู่บ้าน แล้วถวายอาหารบิณฑบาต บางครั้งมีการนำเอาข้าวเปลือกมารวมกันถวายวัด โดยชาวบ้านต่างก็นำเอาข้าวเปลือกมารวมกันทำบุญกองรวมกันเป็นกองใหญ่เรียกว่า บุญคุ้มข้าวใหญ่ กระทำกันในเดือนยี่

3. บุญข้าวจี กระทำกันในเดือนสาม เอาข้าวเหนียวทาเกลือ ชุบไขปิ้งถวายพระ บางแห่งเอาน้ำอ้อยก้อนยัดใส่เป็นไส้ด้วย แล้วนำมาใส่บาตรที่วัดพร้อมกันทุกบ้าน พระจะเทศน์ฉลองเรื่องฉลองบุญข้าวจี และหลังจากนั้นก็เทศน์วรรณกรรมชาดก หรือวรรณกรรมนิทาน นิยายตลอดวัน

- บุญมาฆบูชา กระทำในเดือนสามเช่นเดียวกับภาคกลาง

4. บุญพระเวสส์ (เทศน์มหาชาติ) กระทำกันเดือนสี่ ซึ่งชาวบ้านจะนัดวันกำหนดวันกันเอง คือจะหลีกเลี่ยงไม่จัดตรงกับหมู่บ้านใกล้เคียง

5. บุญสดสง (บุญรดน้ำพระผู้ใหญ่) กระทำกันเดือนห้าในวันสงกรานต์ จัดพิธีรดน้ำพระภิกษุและญาติผู้ใหญ่ นอกจากนี้ ก็มีการก่อพระทราย และปล่อยนก ปล่อยสัตว์ด้วย

6. บุญบั้งไฟ (ขอฝน) กระทำกันในเดือนหก

- บุญเลี้ยงตาแฮก (ผีประจำไร่นา) ในเดือนหกก่อนเริ่มทำนา ชาวบ้านจะนำเอาไก่ต้มของหวานไปเลี้ยงผีตาแฮกในนาที่จะทำพิธีแรกข้าว

- การเลี้ยงกลอง (แข่งขันตีกลอง) ในงานบุญบั้งไฟมีการแข่งขันตีกลองด้วย คือในคืนรวมบั้งไฟ แต่ละหมู่บ้านก็นำเอากลองเสียงมาด้วย และมีการตีแข่งขันกันว่ากลองของบ้านไหนมีเสียงดังไฟเพราะกว่า

7. บุญชำระ (ชำระ) กระทำกันในเดือนเจ็ด ชาวบ้านจะทำความสะอาดบ้านเรือนเครื่องนุ่งห่ม เจ้าเมืองจะทำพิธีทอดถอนหลักเมือง และตอกหลักเมือง ถ้าปรากฏว่าบ้านเมืองไม่ปกติสุข มีโจรผู้ร้าย เกิดทุกข์ภัย เจ้านายทะเลาะกัน ถือว่าชะตาเมืองขาดต้องมีการชำระไล่เสนียดจัญไรออกไป ฉะนั้น จึงมีพิธีกรรมทอดถอนหลักเมืองเพื่อเป็นเคล็ด แล้วตอกหลักเมืองกันใหม่ตามหมู่บ้านโดยทั่วไป เรียกว่าหลักบ้านก็ทำพิธีเช่นนี้เหมือนกัน

- บุญเลี้ยงผีปู่ตา ในเดือนเจ็ดนิยมทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาประจำหมู่บ้านด้วย ชาวบ้านจะนำเอาอาหารไปเช่นสรวงบวงพาลีวิญญูณเบรพบุรุษ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นผู้ดูแลคุ้มครองให้หมู่บ้านมีความสงบสุข หลังจากเสร็จพิธีแล้วก็นำอาหารมาลู่กันกิน

8. บุญเข้าพรรษา กระทำกันเดือนแปดตามพิธีทางพุทธศาสนาเหมือนภาคกลาง นอกจากนี้มีการแห่เทียนเข้าพรรษาและถวายผ้าอาบน้ำฝน

9. บุญข้าวประดับดิน กระทำกันในเดือนเก้า ชาวบ้านจะนำเอาอาหารหวานคาว หมากพลู ห่อเป็นห่อมาแขวนไว้ตามต้นไม้ไผ่ เป็นต้น ตั้งแต่เช้าตรู่ของวันขึ้น 14 ค่ำ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว และถวายภัตตาหารเช้าแก่พระสงฆ์ ตรวจน้ำฝนส่วนบุญให้ผู้ล่วงลับไปแล้ว-เป็นเปรตพลี

10. บุญข้าวสาก (สลากภัตต์) กระทำกันเดือน 10 กลางเดือนเหมือนภาคกลาง

11. บุญออกพรรษา กระทำเหมือนภาคกลาง และได้เพิ่มพิธีกรรมมาอีกหลายอย่างในงานบุญเดือน 11 นี้ เช่น

- ใต้ประทีป ในคืนออกพรรษาจะทำเป็นรูปคล้ายเรือด้วยกาบกล้วย สำหรับเป็นที่จุดรูปเทียนเพื่อเป็นพุทธบูชา

- ผาสาทผึ้ง (ปราสาทผึ้ง) ในวันออกพรรษามีการนำหยวกกล้วยมาสร้างเป็นรูปปราสาทแล้วประดับด้วยดอกไม้ที่ทำด้วยขี้ผึ้ง เรียกว่า ปราสาทผึ้ง ในปราสาทบรรจุผลไม้ เครื่องปัจจัยไทยทานเพื่อถวายพระภิกษุ

- การปล่อยเรือไฟ หรือไหลเรือไฟ ในวันออกพรรษา วัดที่อยู่ใกล้แม่น้ำจะมีพิธีปล่อยเรือไฟ กล่าวคือ ใต้ประทีปไว้ที่ลานวัด วันขึ้น 14 ค่ำ และ 15 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ครั้นถึงวันที่ 3 คือวันแรมหนึ่งค่ำ จะนำประทีปโคมไฟไปลอยน้ำเหมือนลอยกระทง เพื่อเป็นการบูชาพระพุทธบาทที่แม่น้ำนมมานที่ด้วย

- ส่องเรือ (แข่งเรือ) ในเดือน 11 นี้กำหนดเอาวันหนึ่งวันใดหลังจากออกพรรษาแล้วจัดพิธีแข่งเรือ วัดอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้แม่น้ำจะส่งเรือมาแข่งด้วย

12. บุญกฐิน กระทำกันในเดือนสิบสอง จนเรียกว่า บุญเดือนสิบสอง หลังจากนั้นก็มีบุญผ้าป่า

คองสิบสี่

(ไม่เคยพบต้นฉบับจริง เพราะไม่ค่อยจะแพร่หลายมากนัก แต่ว่าเนื้อเรื่องนั้นดูเหมือนอยู่ใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน แต่เหตุใดไม่ทราบต้นฉบับจึงหายากมาก)

กล่าวถึงครรลองแห่งเจ้าเมือง ท้าวเพี้ย 14 ประการ เป็นการสอนให้เจ้าบ้านผ่านเมือง

ให้ประเพณีปฏิบัติตนให้เป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน และให้ดำเนินจัดพิธีกรรมให้สอดคล้องกับประเพณีของชาวบ้าน ดังนี้

1. แต่งตั้งผู้ซื่อสัตย์สุจริต ขยันหมั่นเพียร เป็นที่เคารพยำเกรงของชาวบ้านให้เป็นอุปฮาดราชมนตรี เป็นต้น

2. หมั่นประชุมอุปฮาดราชมนตรี ช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง

3. ให้ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม

4. ถึงวันปีใหม่ให้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ และสร้างน้ำพระภิกษุสงฆ์ (จะสอดคล้องกับฮีด สิบสอง คือพิธี ฮีดสรง ในวันสงกรานต์)

5. ถึงวันปีใหม่ ให้เพียงพระยานำเครื่องบรรณาการพร้อมทั้งน้ำอบน้ำหอมมามูธาภิเษกฮีดสรงเจ้าเมือง

6. ถึงเดือนหก นิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ และถือน้ำพิพัฒน์สัตยาแก่เจ้าเมือง

7. ถึงเดือนเจ็ด ให้เลี้ยงมเสลักษ์หลักเมือง บูชาเทวดาทั้งสี่ (ท้าวจตุโลกบาล)

8. ถึงเดือนแปด นิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาชำระบวงสรวงหว่านแร่ทรายตอกหลักบ้านหลักเมือง (ในฮีดสิบสองเดือนบอกว่าทำพิธีตอกหลักเมืองกันในเดือนเจ็ดไม่ทราบเหตุใดจึงขัดแย้งกันเช่นนั้น)

9. ถึงเดือนเก้าปาวประกาศให้ประชาชนทำบุญข้าวประดับดินอุทิศส่วนกุศลแก่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว

10. ถึงเดือนสิบปาวประกาศให้ประชาชนทำบุญสลากอุทิศส่วนกุศลแก่ญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว

11. ถึงเดือนสิบเอ็ด ให้ประชาชนทำบุญออกพรรษา

12. ถึงเดือนสิบสอง ทอดกรฐินตามวัดวาอารามต่าง ๆ

13. ถึงเดือนสิบสองให้ไพร่ฟ้ามารวมกันที่หน้าพระลานหลวงแห่งเจ้าชีวิต ไปสร่งน้ำในแม่น้ำเพี้ยวัด (ตำแหน่ง) จัดวัดที่อยู่ใกล้แม่น้ำแข่งเรือวันละหนึ่งลำ และวันขึ้นสิบสามค่ำวันสว่างเรือ (แข่งเรือ)

14. ให้มีสมบัติคุณเมือง หรือมีค่าควรแก่เมือง (คุณ-คำคุณ การก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง) อันได้แก่ มีทูตที่ฉลาด มีนักปราชญ์ มีพระสงฆ์ที่แตกฉานธรรมวินัย มีอาวุธยุทธโธปกรณ์ มีพระโหรา มีเสนาอมาตย์ที่เที่ยงธรรม ซื่อสัตย์ ฯลฯ

4. ตัวอย่าง

ฮีดหนึ่งนั้นพอเมื่อเดือนเจ็ดแล้วจงพากันบูชาราช

ฝูงหมู่เทพเหล่านั้นบูชาแท้สุกาย

ตลอดไปสอดอ้ายอารักษ์ใหญ่มหัศจรรย์
 ทั้งหลักเมืองสุทนต์เจ้า
 พากันเอาใจตั้งทำตามฮิตเก่า
 นิมนต์สังฆเจ้าชำระแก้สวดมนต์
 ให้ฝูงคนเมืองนั้นทำกันอย่าให้ห่าง
 สูตรชำระเมืองอย่าค้ำชิลีเสียวเคราะห์ต่ำสูญ
 ทุกข์ชิลีเล่นวุ่น ๆ มาโฮมใส่เต็มเมือง
 มั่นชิลีเคืองคำขัดต่ำลงสูญเคราะห์
 ให้เจ้าทำตามนี้แนวเราชิลีกว่า
 จึงชิลีขอยุ่สร้างสวรรค์ฟ้าแก่งกัน
 ทุกข์หมื่นร้อยนั้นบ่มีพาน
 ปานกับเมืองสวรรค์สุขแก่งกันเทียมได้

อธิบายศัพท์

สู่กาย - ทุกที่ ทุกแห่งหน สอด - ถึง
 โฮม - รวม มารวมกัน ชี - จะ ลี ก็ว่า
 สูญเคราะห์ - เคราะห์มอง
 ฮิตหนึ่งนั้นพอถึงเดือนแปดได้สว่างล้ำมาถึง
 ฝูงหมู่สังฆคุณเข้าวัสสาจำจ้อย
 ทำตามรอยของเจ้าพระโคดมทำก่อน
 ปะทะลอนม้างทำแก้สู่กาย
 แล้วจงพากันผ้ายหาของไปเทหอด
 ทำทานไปอย่าได้ครั้นเอาไว้หมื่นบุญ
 ชีเป็นของหนุนเจ้าไปเทิงอากาศ
 สู่วรรค์ปร้อนด้วยบุญนี้ส่งไป
 เพ็นจึงตรัสบอกไว้ฮิตเก่าคองหลัง
 ฟังให้ตีมันคักอย่าไลเดอเจ้า
 จงให้พากันเข้าทำทานตักบาตร
 อย่าได้ขาดไปแก้สुकน
 โอกาสนี้เพ็นไปเทียวชอกคั้น ชุดกันชุมบุญ
 เอาทุนไปกายหน้าเมื่อตายไปแล้ว

เป็นแนวนำเราขึ้นบันไดทองเที่ยวท่อง
ขึ้นสู่ห้องชั้นฟ้าสวรรค์อยู่เย็น

อธิบายศัพท์

ฮืด - จาริต	ถึง - ถึง
ทะเลอน - บังเอิญ	ม้าง - ทำลาย มล้าง
เทิง - บน เหนือ	เพิน - เขา ท่าน
คัก - แน่แท้	ไล - ลืม
ซุม - หลุม	สุคน - ทุกคน ซุ ก็ว่า
ชอกคั่น - แสงหา	

2. ธรรมดาสอนโลก

1. ที่มาของเรื่อง

ธรรมดาสอนโลกเป็นวรรณกรรมคำสอน ที่เป็นแม่บทสำคัญไม่หย่อนไปกว่าฮืดสิบสองคองสิบสี่มากนัก แนวคิดและเนื้อเรื่องน่าจะได้อมาจาก คตินิยม ความเชื่อในท้องถิ่น ตลอดจนความเชื่อในลัทธิบูชาผีและวิญญาณ แล้วนำมาสร้างเป็นประหนึ่งบทบัญญัติแห่งสังคม โดยอ้างให้เป็นพุทธวจนะ

2. ต้นฉบับ

เอกสารโบราณเรื่องธรรมดาสอนโลก ได้ต้นฉบับมาจากวัดโพธาราม บ้านหนองเสือ ตำบลสิงห์ อำเภอเมือง จังหวัดโยธยา ในฉบับรวมกันหลายเรื่องร้อยเป็นผูกรวมกันประมาณ 160 ลาน ส่วนเรื่องธรรมดาสอนโลกมีเพียง 28 ลาน ผู้จารได้บันทึกไว้ตอนต้นว่าชื่อ นายพ้อม นาม หัตสา ศึกษาแล้วเข้าใจว่าคงคัดลอกในระยะหลังนี้ กล่าวคือ คัดลอกเมื่ออิทธิพลทางวัฒนธรรมภาคกลางเข้าสู่หัวเมืองในภูมิภาคอีสานแล้ว เพราะมีการไหว้ครูโดยขึ้นคล้ายกับกลอนแปดอยู่ 1 คำกลอน แสดงว่าผู้เขียนจารนั้นได้ศึกษาอักษรไทยภาคกลางบ้างไม่มากก็น้อย เพราะสามารถประพันธ์บทไหว้ครูแบบกลอนแปดของภาคกลางได้ แต่เนื้อเรื่องนั้นเข้าใจว่าคัดลอกมาจากต้นฉบับเดิมเพราะเป็นรูปแบบของอีสาน และใช้ภาษาถิ่นอีสานอย่างเคร่งครัด แต่จะเขียนจารเมื่อไรนั้นไม่ปรากฏศักราชอยู่เลย แต่อย่างไรก็ตาม คงจะต้องในสมัยรัตนโกสินทร์ และในสมัยราว ร.3 หรือ ร.4 เป็นอย่างมาก เนื่องจากว่ากลอนสุภาพหรือที่เราเรียกกันว่ากลอนแปดนั้นเจริญรุ่งเรืองและนิยมกันมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนถึง ร.4 ฉะนั้นผู้เขียนคัดลอกคงจะอยู่ในสมัยนี้หรือหลังจากสมัยนั้นเล็กน้อย

3. เนื้อเรื่อง

ใจความ เป็นวรรณกรรมคำสอนคล้ายบทบัญญัติให้กระทำหรือห้ามกระทำ ห้ามประพฤติ และได้ชี้แจงผลอันเกิดจากการไม่เชื่อฟังบทบัญญัติว่าจะเกิดอัปมงคล (ชะล่า) แก่ผู้กระทำ หรือเกิดความวิบัติ (ขวาง หรือ ขวาง) ถ้าฝ่าฝืนข้อห้าม การขึ้นต้นเรื่องนั้นจะยกเอาพระจริยาวัตรของพระพุทธองค์ เมื่อยังมีพระชนม์อยู่ ทรงอธิบายเหตุอันบังเกิดขึ้นให้พระอรหันตเจ้าทั้ง 28 องค์ โดยสรุปจะมี 7 ตอนใหญ่ ๆ

3.1 พระพุทธองค์ได้ชี้แจงให้เห็นโทษของการประพฤติผิดจารีตคลองธรรม ที่เรียกว่า “ธรรมดาสอนโลก” โดยยกตัวอย่างอันบังเกิดมีมาแล้วในสมัยชาติปางก่อน ว่าการประพฤติผิดจารีตแล้วจะเกิดเภทภัยต่าง ๆ นานา บ้านเมืองล่มจม ไฟร่าฆ่าแผ่นดินตาย ตัวอย่างการเผาศพผิดจารีต และการเลือกคู่สมรสผิดจารีตประเพณี คือผิดธรรมดาสอนโลก

3.2 คำสอนเรื่องการเลือกคู่สมรสได้บอกลักษณะหญิงดี-ชั่ว ถ้าเลือกหญิงกาลกิณี จะเป็นผลร้ายต่อตนเอง และสังคมญาติด้วย พร้อมทั้งยกเรื่องราวอันเป็นตัวอย่างประกอบ

3.3 ข้อห้ามไม่พึงประพฤติ ซึ่งเป็นผลเพียงอัปมงคล (ชะล่า) แต่ไม่ถึงขั้นวิบัติ (ขวาง)

3.4 สอนเรื่องการปลูกบ้านเรือนวิธีเลือกไม้ที่เป็นมงคล-อัปมงคล และได้เน้นถึงวิธีเลือกไม้ที่เป็นมงคลยิ่ง เพื่อนำมาทำเสาเอก และเสาขวัญ

3.5 สอนเรื่องการเผาศพโดยอธิบายถึงลักษณะการตายอย่างไรบ้างที่ห้ามเผา เช่น ตายโหง ไรคระบาด ฯลฯ และวิธีแก้เคล็ดในการเผาศพที่ต้องห้ามเหล่านั้น เพื่อไม่ให้เกิดวิบัติ

3.6 สอนเรื่องการประพฤติตัวในครอบครัวระหว่างเครือญาติ เพื่อเป็นสง่าราศีแก่ผู้ประพฤติ (ส่วนใหญ่เป็นจรรยา มารยาทที่ดี) การปฏิบัติตนของพ่อบ้านและภรรยาพึงปรนนิบัติสามี

3.7 สอนการประพฤติตนของเจ้าบ้านผ่านเมือง (คล้ายตอน 3.3) แต่ฝ่าฝืนจะเป็นโทษหนักเกิดอาเพศแก่บ้านเมือง หรือมีภัยพิบัติเพราะเจ้าเมืองไม่ประพฤติตามธรรมดาสอนโลก ตอนท้ายได้สอนถึงการตัดสินคดีความของเจ้าบ้านผ่านเมือง โดยเน้นถึงหลักปรัชญาพุทธศาสนาเป็นหลัก

4. ตัวอย่าง

4.1 ลักษณะหญิงที่ควรเลือกเป็นเมียแก้ว ดังนี้
อันหนึ่ง ครั้นจักเอาหญิงให้เป็นนางไกร่วมเรือน
หญิงใดรู้ต่อตั้งบุญทาน ก็จึงดี
อันหนึ่งรู้สืตเฉาสอนสั่งตามคอง
การเรือนนางสร้างเป็นปมีคร้าน
ควรเอาแท้เป็นนางไกร่วมเรือน

เขานี้มีบุญมากยิ่งแก้วแก่นคน เจ้าเฮย
อันว่าสมควรแท้ในธรรมตำนานกล่าวมานี้
ให้เอาลูกท่อนท้าวแนวเชื่อถึงกัน นั้นแล้ว
มาเป็นเหง้าเทวีเทียมพางแล้ว
จึงเอาหนุ่มหน้าสนมใช้ช่วงมือ ชอบแล้ว
(ตำนาน - บอ ก พุด, แนวเชื่อ - สายพันธุ)

4.2 การแต่งงานร่วมหอกันนั้น ควรให้ถูกต้องตามประเพณีจารีต จึงจะก่อให้เกิดความ
เจริญรุ่งเรืองต่อคู่บ่าวสาว

อันว่าลับปริโสเชื่อแนวคนเมืองลุ่มเรานี้
จักให้เขาเป็นคู่แก้วกันนั้นให้หล่าดู แท้ตาย
คั้นว่าบิดาแก้วมาดาพ่อแม่เขานั้น
ยังพราพร้อมทั้งสองก็ควรแท้แต่งดอง
ฮีดหากมีสันใดแท้ก็ให้ทำตามทุกสิ่ง
อย่าได้โลลาม้างคองด้าฮีดผี แท้ตาย
อย่าได้เห็นแก่หน้าฮิดูคนสิ่ง แก่กันตาย
ให้แม่นใจแม่ด้าผีเรือนนั้นก็จึงดี แท้ตาย
คั้นว่าเฮ็ดบุญแล้วมังกายคองผี
บได้มาวาจาทอเขาคำแจ้ง
มันจักขวงเขาแท้ผัวเมียสมสู่กันตาย
ปตายก็เล่าล้างทำสร้างก็บ่เรื่อง นั้นแล้ว

อธิบายศัพท์

หล่า	- พิศดู พิจารณาดู	ไล	- ลืม
ม้าง	- ทำลาย มล้าง	ด้า	- ผีเรือน ผีบรรพบุรุษ (ผีซ้าด้าพลอย)
ฮิดู	- เอ็นดู	สิ่ง	- คุ่นเคย สนิทสนม
เฮ็ด	- ทำ กระทำ	ขวง	- เสนียดจัญไร มีความทายนะ

4.3 สถานที่ที่ห้ามไม่ให้ปลูกบ้านเรือน ท่านบัญญัติไว้ดังนี้

อันหนึ่งน้ำบ่อแก้วทั้งหมู่รูแหลว
คั้นว่าไฟไปสร้างเรือกวมไว้
จักจิบหายแท้บ่มีนานจักตายจุ่มไปแล้ว
อันนี้ธรรมกล่าวห้ามอย่าลวงคอง แท้ตาย

อันหนึ่งคันมีไม้เป็นต่อลำใหญ่
 ชุดกันทึมแปงแล้วราบงาม
 แล้วเล่าปลุกเรือนตั้งกวมต่อชุมใหญ่
 อันนี้ขวางขนาดแท้จับหายเสียงซู่อัน
 อันว่าจอมปลวกนั้นชุดกทหนี่เสีย กิติ
 แล้วเล่าปลุกเรือนกวมปัดขวางร้าย
 อันหนึ่งสระหนองมีมาแต่เซ่นเก่า
 ถมให้ราบเกลี้ยงปลุกเรือนสร้างก็ปดี

อธิบายศัพท์

ไผ - ผู้ใด กวม - คลุม ครอบ ค่อม
 ทึม - ทึง ชุม - หลุม
 เสียง - ทมด ลิ่น ขวง - เสนียด จัญไร
 เซ่น - รุ่ง ชีวิต อายุคน

4.4 ไม้ที่ห้ามไม่ให้นำมาสร้างเรือนเพราะอัปมงคล จะทำให้อยู่ไม่เป็นสุขและทำกินไม่เจริญ

รุ่งเรื่อง ท่านได้บัญญัติไว้ดังนี้

อันหนึ่งไม้เกิดตั้งจุมปากเทิงจอม กิติ
 ไผผู้เอามาแปงเรือนก็ปดี จจริงแท้
 อันหนึ่งไม้จุมดินผ้งอยู่กิติ
 ไผหากเอาสร้างเหย้าก็ขวงแท้เที่ยง จจริงแล้ว
 อันหนึ่งไม้นอนขอนล้มบาท้าวอย่าได้เอา แท้ตาย
 ไผหากเอามาสร้างจับหายขวงย้ง จจริงแล้ว
 อันหนึ่งไม้อยู่น้ำก็ขวงแท้ตั้งเตียว
 มันจักเป็นล้งามก็อย่าเอามาสร้าง
 ไม้ฟ้าผ้านั้นก็ขวงย้งแสนสนัดมากแล้ว
 อย่าได้เอามาเป็นเครื่องเรือนกระทำสร้าง
 อันหนึ่งไม้ตายยืนตั้งอยู่กิติ
 ก็หากขวงย้งล้ำค่าไว้บ่เหือดคิง นั้นแล้ว
 อันหนึ่งไม้ตายแล้วล้มอยู่เป็นขอน
 อย่าได้เอามาแปงสร้างกระทำเหย้า
 อันหนึ่งไม้เป็นโกนแท้ก็ดูขวงล้ำย้ง จจริงแล้ว

ธรรมหากได้กล่าวไว้ว่าได้ล่วงคอง นั้นเนื้อ
 อันหนึ่งไม่เป็นง่ามทางปลา
 สร้อยผันผาไปก็ขวงแท้
 กับมวลงไม้เครือเขาเกี่ยวกอด
 ดั่งนั้นกับเป็นที่จ้งเอาแท้สร้างเรือน
 ไม้ไกล้เสื่อหลักเมือง
 ก็บ้ควรไปตากถางพันเพม้าง
 เอามาสร้างเรือนชานแปงอยู่
 ก็หากขวงย้งล้ำค่าไว้บ้เหือดคิง แท้ตาย
 อันหนึ่งไม้ไกล้หอไร่หอนา กิดี
 บ้ควรเอามาสร้างเรือนแปงเหย้า
 อันหนึ่งไม้สีกันดั่งอยู่กิดี
 ใผอย่าเอามาแปงสร้างเรือนกระทำเหย้า
 มันจักจับหายแท้ทั้งเรือนมุดมอด เสียแล้ว
 ธรรมเดินหากกล่าวไว้สั่งเจ้าปย่า ดั่งนี้
 จักเอามาทำการอันใดก็บ้เป็น จริงแท้
 จักเอามาทำกุฎีสร้างอารามหลวงผามใหญ่ กิดี
 ก็จักแพ้ผู้ใหญ่แท้ซุดำมผู้อยู่ แท้แล้ว
 ค้นจักสร้างซัวให้คนทั้งหลายเที่ยวได้ กิดี
 มันจักแพ้พ้อบ้านซื่อถอยหลุยต่ำลง แท้ตาย
 ฟังเอาเทินเจ้าทั้งหลายจื่อจำเอาท่อน

อธิบายศัพท์

จุมปลวก	-	จอมปลวก	เทิง	-	บน
ขวง	-	เสนียดจัญไร มีความหมายนะ	แปง	-	สร้าง
คำไร่	-	ความยากไร่	บาท้าว	-	ชายหนุ่ม
คิง	-	ตัว ตน ร่างกาย	เพม้าง	-	ฟังหลาย
โกน	-	โพรง ไส้กลวง	จับหาย	-	ฉิบหาย
เสื่อ	-	เสื่อเมือง ผีเสื่อประจำเมือง	มุดมอด	-	ตาย
เติน	-	เตือน	สั่ง	-	ไหน อย่างไร
ย่า	-	เกรง ย่าเกรง	ผาม	-	ปรา พลับพลาพิธี

แพ้ว - มีชัย ตรงข้ามกับฟ้าย ชั่ว - สะพาน
 หลุย - เล็ดลอด ตะลุยก เเทิน - เทอญ
 ท้อน - เถิด เถอะ ถ้อน ก็ว่า

4.5 ลักษณะไม้ที่เป็นสิริมงคลควรใช้เป็นเสาแก้ว เสาขวัญ มีลักษณะดังนี้
 ลำไต่ตั้งเหนือดินเพียงราม

บ่สูงบ่ต่ำบ่คล้อยไปแต่ฝ่ายใด

ใบมันบ่คงเคื่องต้นอื่น

ลำปลอดเกลี้ยงเกลากลมง่าซุ่ม

หลังดูแท้คือโสมงามทางร่ม

ก็บ่มีง่าคานตายค้ำอยู่แกม

ให้มิมดลัมพร้อมดำแดงมาอยู่ ลำนั้น

มีทั้งนกพรำพร้อมมาอยู่บนคอน

ลำนี้เป็นมุงคุณประเสริฐดีเสาแก้ว

ลำนี้ให้เอามาเป็นเสาเอก

ดีขนาดแท้เรือนแก้วเศรษฐี นั้นแล้ว

อันว่า เสาขวัญให้หาลำอันหนึ่ง

ก็ยากยิ่งแท้ให้เจ้าค่อยเพียร นั้นเทิน

ลำไต่ตั้งดินสูงพอสลอย

ดินนั้นคล้อยสุก้าสูงแท้ที่กลาง

สูงพอต้นไม้อยู่พอประสม

บ่มีลำไต่ชุนง่าใบพอด้อง

เป็นลำตัวสูงไปพันเพื่อน

บ่มีใบกิ่งก้านตายแท้ซุ่มเป็น

ยามเมื่อลมสังัดแล้วเราค่อยเยียมเบ็ง

ใบหนึ่งตั้งอยู่แล้วลำนั้นประเสริฐดี มากแล้ว

ควรที่เอามาให้เป็นเสาขวัญชาซั้ง นั้นตาย

อธิบายศัพท์

ราม - พอดี ขนาดพอดี

โสม - โนม ทญิงงาม

มุงคุณ - มงคล

สลอย - เป็นทิว สอยลวย สวยลวยก็ว่า

ก้า - ทิศ ทาง ด้าน

ชุน - สัมผัส ชนกัน

ผูกหมู่คนทั้งหลายยังอยู่เรือนหังบ้าน
 ให้พากันทำแก็กลวงขนาด
 ลักเอาเสื้อผ้าผูกพิน้องมาไว้ที่ควร
 ค้นว่าเผาผีแล้วทั้งหลายมาพร้อม กันนั้น
 จึงอุบายไล่ซาผูกพินั้นให้แล่นหนี
 อย่าให้เหลือวหลังแท้แปงกะบวนให้ย่านสิ้นจริงแล้ว
 จงให้เขาอาบน้ำดำหัวสระเกศ
 สระสวยล้างคิงเนื้อทุกคน
 แล้วจึงให้เขาเข้ามาเรือนเนา
 ผูกหมู่ขุนใหญ่เจ้าจงต้าน สงพร
 แล้วจึงเอาเสื้อผ้ามาส่งคืนเขา

อธิบายศัพท์

กองพอน - กองพินเผาศพ	ฮอด - ถึง
สวย - ล้าง ชำระ	ซา - เขาทั้งสอง
ต้าน - พุด เจริจ	แปง - สร้าง ทำ
คิง - ร่างกาย	ย่าน - กลัว

4.7 สอนหน้าที่พ่อบ้านแม่เรือนไว้ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้อห้ามเพื่อป้องกันเสนียด อัปมงคล เช่น

1. สอนพ่อบ้าน

อันหนึ่งเป็นพ่อเรือนนั้นอย่างโกรธากริ้วโกรธ
 อย่าได้ฟันเพม้างข้าวของเครื่องเรือนนั้นตาย
 ให้อิดูแท้ของเรือนหมดทุกสิ่ง จึงดีตาย
 ค้นว่าไผ่หากร้ายจับหายเสียงซุอัน นั้นแล้ว
 ผูกหมู่ไทยอยู่ใกล้เขาก็ยอมอินซัง
 บ่มีไผ่กูร์ณาท่อจ่มขวัญทั้งบ้าน
 มันจักมีของลันเหลือเยี่ยหลายหมื่น กิติ
 ไผ่ผู้ทำดั่งนั้นจับหายเสียงบ่ยัง แท้ตาย

อธิบายศัพท์

เพ - ฟัง	ม้าง - ทำลาย มล้าง
อิดู - เอ็นดู	เสียง - หมด ลีน
จ่ม - บ่น	จับหาย - ฉิบหาย

เยี่ย - ยุ่งข้าว ฉาง ไทย - คน ชาว ไผ - ผู้ใด

กูร์ณา - กรุณา ชูณา ก็ว่า

2. สอนแม่บ้าน

อันหนึ่งเป็นเมียให้ยาผัวทั้งรักยิ่ง จริ่งตาย
บัวระบัดผัวชอบแท้คือพระยาเศรษฐี นั้นแล้ว
อันหนึ่งครั้นนอนให้นอนลุนให้ลูกก่อน
ให้หุงทาน้ำทั้งผ้าซัดมือ นั้นแล้ว
อันว่ารับศีลให้สมมาผัวทุกเมื่อตีตาย
แล้วให้ปิดกวาดแผ้วเรือนเหย้าให้รุ่งเรืองงาม
เมื่อผัวกินข้าวอย่าให้ของกินเงื่อน ตัวตาย
อย่าได้กล่าวคำร้ายตอบเถียงกันเนื้อ
อย่าให้ผัวบัวระบัดยงตัวกลัวจักบปแล้ว
เอาแต่เพื่อนคิดเห็นรูปร่างอ่อนนั้นเห็น
อันหนึ่งเที่ยวเรือนให้ลีลาค่อยอย่าง นางเอย
อย่าได้ปากสิ้นพันเรือนเหย้า นั้นตาย
ยามจักนอนอย่าได้ลืมทุกเช้าค่ำ คำเฮย
ให้เอาผมเช็ดพื้นดินแล้วจึงค่อยนอน นั้นเนื้อ

อธิบายศัพท์

บัวระบัด - พรณิบัติ ยา - ยาเกรง
ลุน - หลั่ง ภายหลัง สมมา - ชมา ขอชมา
เงื่อน - ของเหลือ เดน สิ้น - ตี้อรัน นอกคอก

4.8 สอนขุน พระยาให้ยึดมั่นในครรลองแห่งธรรมะ และตัดสิ้นคดีความให้ยุติธรรมอย่าเห็นแก่วงศ์าคณาญาติ ดังนี้

ดูราร้อยเอ็ดตนพระยาใหญ่ ฟังเนื้อ
เรานี้เป็นย่อนท้าวเทวดาค้ำชูช่วย แท้ตาย
อันจักเป็นเหตุให้จับหายจมจุ่ม ตัวนั้น
โลกคติสิ้นนี้เป็นค้ำแก่เรา
ไผผู้โลกาพันเผือของท่าน
โทโสทำโทษให้เสียแล้วจึงเอา
โมหาทำตัวร้ายผิเอาของท่านศรัทธา

เห็นแก่ได้ปมริ้วบาปบุญ
 เห็นแก่สินทํานจ้างเข้ามาสับส่อ
 มະนะหิฐิกิเข้าคำร้ายเกิดมี
 กีบฟังคำผู้มีพญาต้านกล่าว
 มักสิ้นได้ของแท้กับมี แท้แล้ว
 เมตตากรุณาอย่าได้วางจักเมื่อ
 มุทิตาอุเบกขาจื่อไว้จำนอยาไล แท้ตาย
 อันหนึ่งโกรธร้ายอย่าได้ทำตามคำเคียด
 ให้พิจารณาถึถ้วนเสียแล้วจึงทำ
 อันหนึ่งฝังหมูขุนแต่พิจารณาคุณโทษ ก็ดี
 ให้เอาตามฮิตบ้านเมืองแท้แห่งโต นั้นเนื้อ
 ในโลกนี้มีฮิตทอนเสมอกัน แท้ตาย
 ผุงไต่เอาครองเพื่อนมาหลงเค้า
 เป็นขุนให้จากความให้มันแน่ จจริงเทิน
 อย่าเห็นแก่ใกล้ฝ้ายใส่โครตรวงค์ แท้ตาย
 เป็นขุนให้คณิงใจปานเป็นพ่อเขาเทิน
 อย่าได้รักฝายพูนซังพีบตี แท้ตาย
 โตหากเหียวทางไกลปักตุเรือนชिर้อน
 อย่าได้บับแล่นปลิ้นคินแท้อยู่หลัง เพินตาย
 ครั้นว่าความให้ตัดไปด้วยฮื่อ
 ทางงูอย่าให้เคียดทางเขียดอย่าให้ตาย แท้ตาย
 ก็จึงมึงมั่งคละเข้าขุนพิจารณาโสภาพ จจริงแล้ว

อธิบายศัพท์

ย่อน - เพราะ เหตุว่า	คำ - คำจุน
สับส่อ - ตลบแต่ลง	จุ่ม - จม เพิน - เขา
คณิง - ค่านึง คณิง	เค้า - ต้น ต้นเหตุ
ปักตุ - ประตุ	ต้าน - พุดจา, จากี่ว่า
บับ - รีบ เร่ง	สิ้น - ตี้อรัน นอกดอก
โสภาพ - สุภาพ ทอน - ไม่	จื่อ - จำ พูน - โนน
ไล - ลืม	โต - ตัว เคียด - โกรธ พี้ - นี้

4.9 คำอุปมา หรือพจนานาษิต มีปรากฏอยู่มากมาย เช่น ซาติพิฑูรเที่ยงเอาคำ ดีเข็บบ่พ่อนไปอยู่กลั้วในท้องน้ำ เยี้ยวควาย เจ้าเฮย

(ดีเข็บบ่ - ตะเข็บบ่ ซี้เข็บบ่ กี่ว่า)

จันโทหลังแสงใสเรืองรุ่ง

บ่พ่อนแปรพลิกปลิ้นเป็นแก้วหน่วยดาวนั้นตาย

(หลัง - สล้าง)

ทางงูอย่าให้เคียดทางเขียดอย่าให้ตาย แท้ตาย

(บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น)

3. พระยาคำทอง (สอนไพร่)

1. ที่มาของเรื่อง

วรรณกรรมคำสอนเรื่องพระยาคำทองสอนไพร่ เป็นเรื่องที่นักปราชญ์ท้องถิ่นประพันธ์ขึ้นมาโดยประมวลความรู้จากจารีต ประเพณี ความเชื่อในท้องถิ่น และคตินิยมทางพุทธศาสนา แล้วนำมาร้อยกรองเพื่อให้สละสลวยคล้องจองกัน สะดวกต่อการจดจำ

กวีผู้ประพันธ์ได้บอกวัตถุประสงค์ในการประพันธ์ไว้ชัดเจนว่า เพื่อจะสอนขุนให้รู้เรื่องฮิตคอง และสอนไพร่ (ประชาชน) ให้รู้จักทำมาหากินและครองเรือน ท่านได้แจ้งความประสงค์ไว้ท้ายเล่มดังนี้

ปางนั้น พญาคำทองเจ้าเทศนาผายโผด

สอนเสนาขุนอำมาตย์เจ้าเห็นแจ้งฮิตคอง

สอนไพร่ฟ้าให้สร้างอยู่ทำกิน

ครองเรือนชานให้รุ่งเรืองในพื้นที่

สอนให้ผิวเมียรูคองเรือนเป็นประโยชน์

เพื่อว่าให้รู้ฮิตคองเจ้าประมาททานศีล

(ผายโผด - ปรายโปรด, ฮิตคอง - จาริต และครรรลองแห่งชีวิต)

2. ต้นฉบับ

ต้นฉบับเดิมเป็นเอกสารโบราณ อยู่ที่วัดบ้านคือ อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ท่านเจ้าคุณอรุณานุวัตร ได้ชำระออกมาเป็นอักษรไทย และพิมพ์เผยแพร่โดยความอุปถัมภ์ของมูลนิธิเอเชีย เมื่อ พ.ศ.2513 โรงพิมพ์ศิริภรณ์ จังหวัดขอนแก่น

3. เนื้อเรื่อง

เป็นคำสอนตลอดเรื่อง ลักษณะเทศนาโวหาร หรือโคลงโลกนิติของภาคกลาง เนื้อเรื่องแบ่งเป็นตอน ๆ ดังนี้

1. สอนพวกเสนา มนตรี อำมาตย์ ขุน โดยสรุป
 - ให้อยู่ในทศพิธราชธรรม
 - เป็นสนมให้ใส่ใจในกองเวียง (ระเบียบในวัง) ไปไหนต้องขออนุญาตอย่าดื้อดึงไปเอง
 - อย่ากินฝิ่น ดื่มสุรา แล้วลืมนหน้าที่ ทอดทิ้งหน้าที่
 - ไม่เก็บข้าวของที่ตกหล่นในวัด
 - ไม่ประพฤตินิสิตเป็นชู้กับนางสนม
 - ไม่ใส่ความให้ผิวเมียเขาแตกแยกกัน
2. สอนหญิง (ภรรยาอำมาตย์มนตรี) โดยสรุป
 - ไม่เล่นชู้ ไม่กินเหล้า ไม่พูดจาหยาบคายน
 - เคารพสามี ไปไหนต้องขออนุญาตสามี
 - เคารพบุพการีฝ่ายสามี
 - สอนเรื่องการปรนนิบัติสามี
 - สอนเรื่องการวางตนของหญิง โดยเฉพาะให้เกรงบาป
3. สอนไพร่ฟ้าประชาชน
 - สอนโดยทั่วไป เน้นเรื่องความสะอาดภายในบ้านเรือน ให้ชำระล้างเครื่องครัวเครื่องใช้ให้สะอาดเสื่อเสาดมุ้งม่านดูแลเก็บให้เรียบร้อย และสัตว์เลี้ยงให้หมั่นดูแลให้อาหาร ในตอนท้ายกล่าวถึงสามี-ภรรยา ไม่ให้ทะเลาะวิวาทกัน
 - สอนวิธีทอผ้า (ตำหูก) กล่าวอธิบายโดยพิสดาร ตั้งแต่พิมพ์ทอผ้าชนิดต่าง ๆ เครื่องมือในการสาวใยไหม การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม การย้อมสี ฯลฯ
 - สอนงานในบ้าน งานเลี้ยงไหมได้รรถอธิบายถึงวงจรชีวิตของตัวไหม การอภิบาลไหมอ่อนและสอนหญิงให้รู้จักลายขีด ทอผ้า ทำครว งานช่างฝีมือ เช่น ช่างปั้น ช่างทอง ช่างเงิน (ทำขันเครื่องใช้)
 - สอนงานผู้ชาย พระยาคำกองได้ชี้ให้เห็นวิชาการที่ชายควรจะเรียนรู้ ดังนี้
 1. สร้างบ้าน
 2. เมื่อมีข้าศึกศัตรูหน้าที่ของชายต้องต่อสู้อย่างกล้าหาญ
 3. ทำสวน ทำไร่
 4. คำขาย
 5. งานช่างฝีมือ จักสาน
 6. ธรรมะ
 7. ศิลปศาสตร์
 8. ช่างฝีมือ เช่น ช่างเหล็ก ช่างทอง ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างเงิน
 9. ศิลปการช่าง งานจิตรกรรม
 10. ดนตรี
 11. เวชศาสตร์
 12. โหราศาสตร์

4. สอนโภชนาการ

คือสอนเรื่องการทำอาหาร และวิธีปรุงอาหารแต่ละชนิดโดยย่อ ซึ่งเป็นอาหารในห้องกิน
ทั้งสิ้น เช่น แจ่ว หมก แกงเหาะ ฯลฯ และตอนท้ายสอนเรื่องการปลูกพืชผล

5. สอนศีลธรรม

ให้มุ่งทำงานแข่งกันเพื่อนมนุษย์ และเน้นเรื่องการรักษาศีลห้าและศีลแปด

ตัวอย่าง

4.1 สอนผู้ปกครอง

พระได้เดินเสนามุนตรีออกมาตย์ขุนทั้งค้าย
เดินให้มาฟังแจ้งคองเมืองตั้งแต่ง
ทานศีลฮึดเค้าจอมเจ้าอย่าได้โล เจ้าเอย
จาจะตั้งตกแต่งมโนมัยแลนา
บ่ให้มีโกรธาแข็งเคียดเคิมเป็นร้าย
ใจใสคือแก้ว แยกเงาคือแว่น แทนอ
จาคำชมเคียดค้อยให้เห็นแว้งหลักไกล
ขันตีตั้งมโนมัยแข็งข่มแท้ตาย

อธิบายศัพท์

ค้าย - ทั้งสิ้น ทั้งปวง เดิน - เดิน
เค้า - ต้น เดิม โล - ลืม หลง
เคียด - โกรธ เคียดเค้น แยก - พิศดู พะมอง
แว่น - กระจกเงา จา - พุด คองเมือง - ระเบียบ กฎหมาย

4.2 สอนหญิง

หญิงได้มีผัวแล้วเสนาหาชายอื่น
อย่าไปกล่าวเล่นซู้แสงงายมายชาย
ยกไปกินเหล้าแท้แปลงเพศมายา
จาสะหาความหยอกกันแปลงลีน
ก็จักมีน่านเหงเหงแท้จักตายคมดาบ
ชีวิตมันจักสิ้นถึงแท้คอบเลิงแท้แล้ว
จักไปโลแท้ให้ถามผัวดูก่อน
ผัวบ่อนุญาตให้เมียขึ้นอย่าไป
คืออย่าไปทำให้ยศศักดิ์ผัวต่ำแท้เนื้อ

เอ็ดผู้อื่น เพ็นย่องแวนนั้นจึงดี เจ้าเอย
 หญิงโครพสกุลเชื้อผัวตนจักเรื่องรุ่ง
 ก็จึงสมต่อนตื้อแพ่งล้านยอดหญิงได้แล้ว
 แวนหญิงนื้อยาได้ทำทางร้ายมิสกาจทางชั่วแท้เนื้อ
 ให้ค้อยผาฝักวันตมชีกลัวเมื่อลุน
 ให้ค้อยบวระบัติดัวเจ้าหัวแพงเพียงเนตร
 ยินสนุกออยู่สร้างเงินล้านมีเจ้าเอย
 บุญซึกมาซึกำภายลุนให้เรื่องรุ่ง
 ยูทางทรงสืบสร้างศีลสร้อยแต่งทาน แท้แล้ว

อธิบายศัพท์

แลง - เย็น	ม่ายชาย - ซ้ำเลื่องดู ชายตาม่ายเมียง
จา - พุดจา เจระจา	สะทาว - สามทาว
เท็ง - นาน	คอบ - เพราะ เหตุว่า
เล็ง - เรื่อย ๆ เสมอ	เอ็ด - ทำ กระทำ
โครพ - เคารพ	ต่อน - ก้อนเนื้อ ขึ้นเนื้อ
ตื้อ - หนึ่งร้อยล้าน	มิสกา - มิจฉา
ผาฝัก - หลีกหนี	กิ้ว - คลุกเคล้า
ลุน - ภายหลัง	บวระบัตติ - ปรนนิบัติ
แพง - รักมาก มีค่ามาก	ยูทาง - สบาย สุขสานต์

4.3 สอนให้เคารพบนอบผู้ใหญ่ และปฐนียสถาน เช่น

อย่าเองัวควายไปเลี้ยงในวัด	บาบชิดองถึงเนื้อ	
ให้ค้อยยาแยงย่าน	อารามสงฆ์พุทธบาท	
แมนชีข้างม้า	เลาะเขตอารามสงฆ์ก็ดี	
ให้ค้อยยอมมือบไหว	ยังอารามกว้าง	
อันหนึ่งขุนเมืองเจ้า	เสนาแสนหมื่น	
อย่านั่งเรียงท่านเจ้า	เทียมไกลบ่ท่อนควร	
โตเป็นไพร่ผู้น้อย	อย่าไปนั่งเทียมขุน แท้เนื้อ	
แมนว่าชีข้างม้า	รถเล่นตามทาง ก็ดี	
เมื่อเห็นท่านหลักคำ	ให้รับลงประณมไหว	
ดอง - ถึง	ย่าน - กลัว	ยาแยง - ยาเกรง
ยอ - ยก	โต - ตัว	หลักคำ - ตำแหน่งสงฆ์ผู้ใหญ่

4.4 สอนงานแม่บ้าน เช่น

แม่หญิงให้เรียนรู้ขีดลายตำทุกแท่น
เรียนเลี้ยงม้อนทอผ้าตำไหม
ตัดเสื้อผ้าเรียนหีบปักแล้ว
ทั้งย้อมไหมทุกฝ้ายเรียนเอ้แต่งสี เจ้าเอย
เรียนทั้งแกงหุงต้มของกินบึงจี่
ทั้งครกข้าวทาน้ำเรียนสร้างแต่งกิน
แนมท้อเรียนช่างปั้นถ้วยบ่วงโอไห
ปั้นหม้อหนึ่งนึ่งดินเผาหม้อ
เรียนช่างเขียนแต้มลึงลายตกแต่ง
บีให้ยากแค้นสีแต้มขีดเขียน เจ้าเอย
ลือจักเรียนตีสายสร้อยสังวาลเอื้องค์
ช่างหล่อแก้วมณีเข็มค่าแสน
ชีเรียนตีขันน้ำเงินทองพาโตกก็ดีถ้อน
บได้้อดอยากไว้เรียนได้สุแนวแท้แล้ว

อธิบายศัพท์

ขีด - ลายชนิดหนึ่ง ลายขีด
หีบ - เย็บ
เอ้ - แต่งตัว การตกแต่ง
แนมท้อ - ทากว่า
ลึงลาย - ลวดลาย
อืด - อด
สุแนว - ทุกอย่าง ทุกชนิด

ม้อน - ไหม ตัวไหม
แล้ว - ชุน การชุนผ้า
ครกข้าว - ตำข้าว
บ่วง - ช้อน
พา - ถาดสำหรับใส่อาหาร
ดีถ้อน - ดีเทอญ

4.5 สอนงานพ่อบ้าน สอนตั้งแต่การสร้างบ้านเรือน ป่ลูกพีชผักสวนครัว คำขาย และงานฝีมือ เช่น
ตัวอย่างงานฝีมือท่านสอน ดังนี้

เจียรไนแก้วเรียนรู้แต่งขาย
ช่างตีเหล็กตีทองลิวเสียมแปงสร้าง
ตีเงินคำแก้วขันโอไตรภาชน์
ทั้งแสงซ้องทองห้าวหล่อกระดิง
โป่งลางก้องชีกขอหมากกะແหร่ง

หล่อลูกแหงิ่งอั้งดั่งก้องส่งชาย
 เรียนตีทองสายสร้อยสังวาลคำม่าวใหญ่
 อีกรั้งกะจอนต่างแหวนก้อยใส่มีมือ
 กะโجمเกศเกล้าปักปิ่นมวยผม
 ตีซ้องปิ่นเกล้าก้องแซนใหญ่เงินทอง
 หล่อถ้วยเงินทองโตกพานคำตั้ง
 เรียนหั่งลายลึงแต่มบัวบานซ้อนช่อ
 ประดั่งไฉ่ตั้งแปงปิ่นแต่งดี
 ปั้นรูปนาคเกี่ยวดอกผักแว่นสายเครือ พุ่มเยอ
 รูปสิงห์เสื่อสัตว์ละมั่งกวางเมยเต็น
 มหิงสน้าวกินนมดอมลูก
 ปั้นหั่งรูปช้างน้อยดิ่งข้างจ่องนม
 หงส์ท่านฮั่งยุงทองเขาเขียว เจ้าเอย

อธิบายศัพท์

แสง - สร้าง ก่อสร้าง	ซิก - เครื่องแขวนคอสัตว์
ก้อง - กำไล ก้องแซน ก็ว่า	ขอ - กะล่อ แขวนคอสัตว์
ห้าว - กระพรวน หิ่งห้าว ก็ว่า	ม่าว - กำไลแขวน พาหุรัด
หมากกะแหรง - เครื่องแขวนคอสัตว์ทำด้วยโลหะ	
กะโجمเกศ - เครื่องประดับศีรษะ	กระจอน - ตุ่มหู
ต่าง - ตุ่มหู	เมย - กระทิง หมี เหมือน ก็ว่า
ดอม - ด้วย กับ	จ่อง - ดิ่ง รุ่ง
ฮั่ง - เหยี่ยวรุ่ง	

4.6 คำพยานาษิต นอกจากจะสั่งสอนเรื่องการอยู่กิน การดำเนินชีวิต และการฝีมือ กวียังพยายามใส่คำพยานาษิตผนวกเข้าไว้ เพื่อให้เกิดความไพเราะ สละสลวยกินใจผู้อ่านอย่างยิ่ง นอกจากนี้ท่านพยายามอุปมาเพื่อให้เกิดความไพเราะเข้าใจง่าย ตัวอย่างเช่น

1. สำนวนไทยที่ว่า “ลมปากหวานหูไม่รู้หาย” หรืออาจมีค่าเป็นเงินเป็นทอง กวีนี้ท่านก็ได้หยิบยกขึ้นมาสอน ซึ่งเป็นคำพยานาษิตของห้องถิ่นอีสานด้วย เช่น

อันว่าอ้อยตาลบ่เลิงหายกล่นแก้หนา
 ก็คือคำปากเว้าหวานล้นบ่จิตจางได้แล้ว
 แม่นว่าคำปากเว้าไปแล้วหนักเก็งธรณี

ปากเป็นเงินเป็นคำให้จื่อจำคณิงไว้

(เลิง - เรือย ๆ, เกิง -- ครึ่ง กิ่ง, จื่อ -- จดจำ จื่อ ก็ว่า)

2. ลำนวนที่ให้สอนตนเอง กวีท่านได้ประพันธ์ไว้ ดังนี้

ให้สอนใจตนรุ่งเรื่องปานแก้ว

สอนตาไวไว้ทางใจให้หลังล่า

สอนหูพรวดพร้อมฟังแจ่งฮืดคอง

สอนกินไว้อย่างกินให้สมอยาก หลายเดื่อ

บัดทำเจ็บปวดท้องมันชियุงโพนพุงเจ้าแล้ว

สอนมือไว้อย่าไปเอื้ออ่าวบายแท้แล้ว

อธิบายศัพท์

หลังล่า - ซ้ำเลื่องดู สอดส่องดู บัดทำ - หากว่า ผิดว่า

โพน - มวนท้อง พวน ก็ว่า เอื้ออ่าว - ห่วงใย คิดอาวรณ์

บาย - ลูบคลำ แตะต้อง

3. ลำนวน “น้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่า” คำคมภาษิตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ได้กล่าวเทียบไว้เช่นเดียวกัน กวีอีสานท่านก็ได้หยิบยกขึ้นมาสอนไว้ด้วย ดังนี้

ให้เป็นชายเก่งกล้าผญาว่าเรียนถึงแท่นอ

อีกทั้งการเมืองมออย่าโล้วางเว้น

เหมือนดังดงดอนกว้างเสือสงได้เพิง

บมีเสือและช้างดงกว้างก็เล่าแป้นั้นแล้ว

เวียงวังกว้างชาวเมืองได้เพิง

คือดังเรือแพเพิงน้ำนทีกว้างล่องลอย เจ้าเอย

(ไล - ลิม, เพิง - พิง, แปน - ราบ โลงเตียน)

4.7 ลักษณะการปกครองหัวเมือง กวีได้พรรณนาไว้เห็นได้ชัดว่า ในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือและอาณาจักรล้านช้างนั้น มีลักษณะปกครองกันอย่างไร ซึ่งท่านได้ยกมาอธิบายไว้ดังนี้

คนเราอยู่กันเป็นช่วงคุ้มโฮมหมู่เดียวกัน

ไผไปอยู่คนเดียวโบายเบียนต้อง

จึงโฮมกันเป็นบ้านเป็นเมืองประเทศใหญ่เจ้าเอย

อยู่คนเดียวบได้ปฐมสร้างแต่งมา แท้ตาย

สิบคนได้ให้มื่นายคนหนึ่ง

ให้มีหัวหน้าบ้านแบ่งสร้างแต่งกิน เจ้าเอย

เมืองใหญ่น้อยพื้นแผ่นดินโลกีย์ เรานี้
ตั้งให้มีเจ้าของนั่งป้องเบี่ยงเมืองบ้าน
เอ็นว่าเป็นกษัตริย์สร้างครองเมืองตุ้มไพร่
ในคราวตั้งแผ่นดินแผ่นดินฟ้ามีแล้วแต่ปฐมนั้นแล้ว

อธิบายศัพท์

ช่วง - บริเวณ รอบ	โหมม - รวม รวมกัน
โภย - ภัย	เบี่ยงแยง - ดูแล
เอ็น - เรียก	เบี่ยน - เบียดเบี่ยน
ตุ้ม - ปกป้อง รักษา คุ่มครอง	

4. ท้าวคำสอน

1. ที่มาของเรื่อง

วรรณกรรมประเภทคำสอนเรื่อง ท้าวคำสอน นี้ น่าจะประพันธ์มาจากคตินิยมของชาวท้องถิ่นอีสาน กล่าวคือประมวลความเชื่อเรื่องลักษณะสตรีเพศมาประพันธ์เป็นตำราวิชาการ ว่าด้วยลักษณะของสตรี ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับ **ทักขพยากรณ์** (ตำราว่าด้วยการทายลักษณะสตรี) ต่างแต่ว่าเรื่องท้าวคำสอนไม่ได้เน้นลักษณะสตรีเพศอย่างเดียว กลับเน้นทางด้านความประพฤติและจริยธรรมด้วย ฉะนั้น จึงมีลักษณะคล้ายบทบัญญัติในการเลือกคู่ครองสำหรับชาย และเข้าใจว่าน่าจะเป็นตำราทางวิชาการของบุรุษเพศมาแต่โบราณ ซึ่งยึดถือปฏิบัติกันมา แต่ชาวอีสานจะยึดถือบทบัญญัติในเรื่องท้าวคำสอนนี้เพียงใดไม่ทราบ แต่เข้าใจว่าน่าจะมีการเชื่อถือและยึดมั่นกันพอสมควร เอกสารโบราณฉบับนี้จึงค่อนข้างจะแพร่หลาย อีกประการหนึ่งความประณีตในการประพันธ์ของกวีก็มีส่วนให้เอกสารฉบับนี้แพร่หลายเช่นเดียวกัน ซึ่งเรื่องท้าวคำสอนนี้สำนวนโวหาร และกระบวนการประพันธ์จัดอยู่ในชั้นดีเรื่องหนึ่ง

2. ต้นฉบับ

เดิมเป็นเอกสารโบราณ อยู่ ณ วัดโตไม่ปรากฏ ในคำนำบอกแต่เพียงว่ามีผู้นำมาถวายท่านเจ้าคุณ อริยานุวัตร วัดมหาชัย อ.เมือง จ.มหาสารคาม ได้ชำระออกมาเป็นอักษรไทย และพิมพ์เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. 2513 พิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรทองการพิมพ์ อ.เมือง จ.มหาสารคาม

อายุความเก่าแก่ของเรื่องท้าวคำสอน จากการศึกษาเรื่องนี้แล้วพบว่าน่าจะประพันธ์หลังเรื่อง กาละนมมือส่วย เพราะมีสำนวนในกาละนมมือส่วยปรากฏอยู่ในเรื่องนี้ ซึ่งในเรื่องกาละนมมือส่วย กล่าวถึงความวิปริตของบ้านเมืองในอนาคตว่า บัวเผื่อนจะไปเกิดอยู่กลางหนอง บัวทองไปเกิดที่หัวสวนบ้านเก่า ที่น้ำลึกกลับตื้น ที่น้ำตื้นกลับลึก ในเรื่องนี้ก็ได้กล่าวไว้เช่นกัน ดังนี้

บัวอ๊แบ๋สั่งไปเกิดกลางหนองแห่นอ

บัวทองสั่งไปเกิดหัวสวนบ้านเก่า

ที่เล็กมาเล่าตื่นสั่งไปโง่งแต่บ่อนเงิน เจ้าเอย

(อ๊แบ๋ - บัวเพื่อน, สั่ง - โง่ง ฉันโต, เล็ก - ลี๊ก น้ำลี้ก, โง่ง - น้ำลัน)

3. เนื้อเรื่อง

ท้าวคำสอนเป็นกำพร้าอาศัยอยู่กับพระมหาเถระ เมื่อเจริญวัยพระมหาเถระจึงสอนวิธีเลือกคู่ครอง ซึ่งท่านได้บรรยายถึงลักษณะหญิงประเภทต่าง ๆ ท้าวคำสอนก็ลาพระมหาเถระไปหาหญิงลักษณะดีเป็นคู่ครอง ในที่สุดก็พบนางปิงคำ เป็นคนจนอยู่กระท่อม แต่มีลักษณะถูกตามโฉลกของหญิงดีเป็นเมียแก้ว ท้าวคำสอนก็ยกพาราสิ ซึ่งตอนนี้เป็นตอนที่วีได้แสดงฝีมือได้ดีมาก และในสำนวนเกี่ยวกับพาราสิกันนี้ดูเหมือนว่าหนุ่มสาวชาวอีสานจดจำกันได้ดี และนำมาพูดจาเกี่ยวกับสนทนากันอยู่เนือง ๆ ฉะนั้น ถ้ารวบรวมสำนวนผญาที่หนุ่มสาวจ่ายผญากันนั้น จะเป็นสำนวนที่จดจำมาจากเรื่องท้าวคำสอนเป็นส่วนใหญ่

จากการศึกษาเรื่องท้าวคำสอนนี้พบว่า ค่านิยมในการเลือกคู่ครองของชาวอีสานนั้นไม่เห็นเรื่องความงามเป็นหลัก แต่กลับเน้นถึงลักษณะของสตรีที่เป็นสิริมงคล ถึงแม้ว่ารูปร่างจะต้อยไปก็ตาม และลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เน้นสตรีที่มีใจบุญสุนทานไม่น้อยกว่าลักษณะอื่น ๆ แสดงว่าค่านิยมในการเลือกคู่ครองของชายชาวอีสาน มุ่งที่จะได้คู่ครองที่เป็นภรรยาที่ดีคือเป็นเมียแก้วเมียขวัญ ซึ่งเป็นความปรารถนาของชายโดยทั่วไป และค่านิยมนี้ถึงแม้จะปฏิบัติไม่ได้ดังปรารถนาหนักก็ตามที แต่จากหลักเกณฑ์ในการเลือกคู่ครองนี้ ก็เป็นแนวคิดที่ดีในการสอนกุลบุตรกุลธิดาที่ยังไม่มีประสบการณ์เรื่องชีวิตคู่มากนัก ถ้าเราศึกษาดูความงามของสตรีในวรรณกรรมอีสานแล้ว ส่วนใหญ่จะมีแนวโน้มตามคตินิยมในเรื่องท้าวคำสอนอยู่โดยทั่วไป

4. ตัวอย่าง

4.1 ลักษณะหญิงที่เป็นสิริมงคล วรรณกรรมเรื่องท้าวคำสอนนี้ได้ชี้ให้เห็นค่านิยมของสังคมโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่า ลักษณะหญิงที่จะเป็นคู่ครองนั้นควรเป็นหญิงนำโชคมาสู่สามีและครอบครัว ใจบุญ ซื่อสัตย์ต่อสามี และเป็นแม่บ้านที่ดี ถ้าศึกษาโดยละเอียดจะเห็นว่าค่านิยมในการเลือกคู่ครองนี้ เน้นหนักในเรื่องการนำโชคเลามาสู่สามี และทำให้สามีเจริญก้าวหน้ามากกว่าเรื่องอื่น ฉะนั้น ลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการทำนายตามทักทายพยากรณ์เท่านั้น ส่วนที่เน้นรองลงมาได้แก่หญิงใจบุญสุนทาน ซึ่งลักษณะเช่นนี้น่าจะสังเกตได้จาก จริยวัตรของหญิงนั้น ๆ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม การดูลักษณะสตรีตามเรื่องท้าวคำสอนนี้ก็ยังเป็นเรื่องความเชื่อมากกว่า เพราะจากการศึกษาแล้วเห็นว่าหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเรื่องท้าวคำสอนนี้ เป็นเพียงความพยายามที่จะกำหนดรูปแบบของสตรีโดยยึดลักษณะของสตรีมาเป็นเกณฑ์ในการพิจารณา

ซึ่งไม่แน่ว่าจะเป็นจริงเช่นนั้น แต่อย่างไรก็ตาม เอกสารนี้ก็จะเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นแนวความคิด และ คตินิยมว่า ชาวอีสานนั้นไม่พึงใจในสตรีงามมากนัก แต่กลับพึงใจในสตรีที่คิดว่าเป็นผู้นำโชคลาภ มาสู่สามีและครอบครัวเป็นอันดับแรก และที่รองลงมาคือสตรีที่ใจบุญ ซื่อสัตย์ต่อสามีและเป็น แม่บ้านแม่เรือน ตามลำดับ

ลักษณะหญิงที่เป็นสิริมงคลแก่สามีและครอบครัว ซึ่งควรที่จะเลือกเป็นคู่ครองนั้นมี ลักษณะสำคัญอยู่ 3 ประการคือ

ก. สตรีที่นำโชคลาภมาสู่สามีและครอบครัว ซึ่งจะมีวาสนาให้สามีเจริญรุ่งเรือง และ ครอบครัวมีความสุขร่ำรวย ดังนี้

1. หญิงใดเอเลท้องปุมหลวงอุ้มบาตร

หญิงนั้นลอนทอเป็นรูปร้อยบุญเจ้าหากมี แท้ตาย

ชายใดได้เข้าอยู่ซ้อนสุขร่วมบรม

สมบัติในเรือนมีพราเพ็งเต็มเหย้า หั้นแล้ว

(เอเล - กางใหญ่ ลอนทอ - หากว่า ผิว่า พราเพ็ง - มากล้น)

2. หญิงใดคอตกปล้องหางตาแดงพอสน้อย

เมื่อนางยกย่างย้ายพอด้ามเก็งเสมอ

แม่น้ำท้าวเข้าได้อยู่ซ้อนเรียงร่วมเป็นเมีย เมื่อใด

ยูห่างและทรงความสุขนั่งปองเป็นเจ้า

(ด้าม - เพียง ประมาณ, เก็ง - กิ่ง ครึ่ง, ซ้อน - คู่ครอง, ยูห่าง - สบาย มีความสุข อยู่เย็น เป็นสุข)

3. หญิงใดมีปานดำขึ้นจับกกดาคูหลาก

หญิงนั้นใฝ่ผู้ได้กล่าวตำนานโอมได้โชคมี แท้แล้ว

(โอม - ขอ ลู่ขอ, ตำนาน - พุด สนทนา)

4. หญิงใดไปแข่งน้อยคิ้วก่องกวมตา

ห้วนมเป็นปานดำก็หากมีบุญแท้

ใฝ่ผู้โอมเอาได้เป็นเมียโชคขนาด แท้ตาย

มันหากดูประเสริฐแท้เมื่อหน้าบขวงแท้แล้ว

(ไป - พอง นูนขึ้น, กวม - คล่อม ครอบ ปิด, ก่อง - โกง, ขนาด - มาก ยิ่ง, เมื่อ - ไป, ขวง - เสนียด จัญไร)

5. หญิงใดชี้แมงวันจับสบเบื้องซ้ายสมบัติมั่งบุญมีท้าวเอย

ใฝ่ผู้โอมเอาได้เป็นเมียหากคุณยิ่ง จริงตาย

(สบ - ปาก ริมฝีปาก, โอม - ขอ สู่ขอ, คุณ - เป็นสิริมงคล ทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง)

6. หญิงใดใบหูห้วนหยุดปลายพอส่น้อย

หญิงนั้นเป็นแม่ค้ายังซีได้มั่งมี เจ้าเอย

ยังได้ผมดำเลื่อมทางนกงูงเสมอภาค กันนั้น

ชายใดได้เข้าอยู่ซ้อนจักเป็นเจ้าเศรษฐี

7. หญิงใดเสียงปากด้านหวานหูเว้าม้วน

ตาเซ็ดซ้ายคอป่องรูปงาม

เกศผมยาวได้วาปลายคืบหนึ่ง

หญิงนั้นควรค่าล้านคำม่วนชอบธรรม แท้ตาย

(ม่วน - สนุกสนาน อยู่หลังคำพูดมีความหมายว่า ไพเราะ)

8. หญิงใดแขนกลมส้วยขวางมผิวผ่อง

นิ้วแลบเกลี้ยงเพียงเล่มลูกตา

หญิงนั้นไฟได้เข้าอยู่ซ้อนปานกั้มแดง

(ส้วย - เรียว, กั้ม - กั้น กางร่ม)

ข. ลักษณะสตรีที่มีความซื่อสัตย์ต่อสามี ไม่เป็นชู้ ดังนี้

1. หญิงใดหลังตั้งสูงชันคือหลังดองเต่า

หญิงนั้นใจซื่อแท้ประสงค์ตั้งต่อผัว เจ้าเอย

ก็มักเล่นชู้ชายอื่นมาชม

ก็ทอจงใจรักต่อผัวคือยศคือย

หญิงนั้นแมนชิตำการสร้างอันใดก็เรื่องรุ่ง แท้แล้ว

แสนซิจมอยู่พื้นมาแล้วก็หากฟู

(ศคือยศคือย - สม่่าเสมอ, ฟู - เจริญ รุ่งเรือง ฟูเฟื่อง)

2. หญิงใดโยนีส้วยดวงปลิกส้วยตบ

หญิงนั้นสุขสิ้นสิ้นคำไร่บ่หอมมี แท้แล้ว

ก็หากซื่อสัตย์แท้ตั้งต่อผัวตน

จักเทียบระคางอยู่ยืนถึงเฒ่า หั้นแล้ว

(คำไร่ - ความยากไร่, เทียบระคา - ทิมะ ยาว ยั่งยืน)

ค. ลักษณะสตรีที่เป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี ซึ่งมักจะเน้นในการเลี้ยงลูก มีฝีมือในการทำ

อาหารและรู้จักปรนนิบัติญาติข้างเคียงของสามี

1. หญิงใดเห็ดกินพร้อมพอกเกลือทั้งปลาแดก

หญิงนั้นแม่นยำเป็นข้อยเพ็ญร้อยชั้นควรให้ไถ่เอา ท่านเอ๋ย
(เฮ็ด - ทำ, ปลาแตก - ปลาร้า, ข้อย - ข้า ทาส, เพ็ญ - เขา)

2. หญิงใดทำครัวพร้อมหมกแกงก้อยลาบ

ก็บเค็มปจิดแท้แวนข้อยแซบนิ้ว

หญิงนั้นมีบุญมากล้นศุภโยคนามขุน แท้ตาย

แม่นยำดำปานาก็ให้อามาซ้อน

(แวน - ยิง ยอดเยี่ยม, แซบนิ้ว - อร่อยกลมกล่อม)

3. หญิงใดตื่นมือส่วยขาวเหลืองกำกึ่ง

หญิงนั้นรู้แต่งตั้งการเหี้ยวแม่ผิว เจ้าเอ๋ย

(ส่วย - เรียว)

4. หญิงใดนมยานเท่าลงมาถึงท้องอ่อน

หญิงนั้นเลี้ยงลูกเต้าเมื่อหน้าแพร่หลาย เจ้าเอ๋ย

ใฝ่ผู้โอมเอาได้เป็นเมียแสนประเสริฐ

แสนสิริรูปร่างร้ายควรให้ไถ่เอา

5. หญิงใดคอดกปล้องทางตาแดงพอส่นอย

หญิงนั้นมีลูกเต้าเหลือล้นมากหลาย

4.2 ลักษณะหญิงที่เป็นอัมมกมล ไม่ควรเลือกมาเป็นคู่ครอง ท่านได้บรรยายไว้หลายประการ แต่เน้นหนักในลักษณะหญิงกาลกิณี คือหญิงอัมมกมลต่อสามี ลักษณะของหญิงประเภทนี้ ท่านพิจารณาจากรูปร่างเป็นสำคัญ คือมีลักษณะเหมือนสตรีโทษนั่นเอง อีกประการหนึ่งคือหญิงที่มีความประพฤติไม่ดี เช่น ชอบนินทา เป็นขู้ ขี้เกียจ ต้อตึง ท่านพิจารณาจากความประพฤติ ซึ่งประการหลังนี้น่าจะมีเหตุผลมากกว่า

ก. ลักษณะสตรีโทษ อัมมกมลต่อสามีและครอบครัว ไม่เจริญรุ่งเรืองในชีวิต

1. หญิงใดไซ้โมหน้าคือชายสักหยาด

หญิงนั้นใจโลภเลี้ยวเคยม้างศาสนา

มีใจถ้อยแท้บหลังเบ็งทางบุญ

(หลังเบ็ง - เหลียวแล เหลียวมองดู, ไซ้โม - นากลัว, ม้าง - ทำลาย)

2. หญิงใดจินจิกหน้าผมแดงทางหน้าผาก

หญิงนั้นโสมรูปร้ายเคยม้างศาสนา

(จินจิก - ขมวดเป็นก้อน ผมหยิก จอนจอก ก็ว่า, ม้าง - ทำลาย มล้าง)

3. หญิงใดทันตาเขี้ยวคือสังข์ปนเปรียบ

เข้าห่างแก้เสมอเพียงตั้งหนู นั้นตาย

หญิงนั้นทุกข์แต่น้อยถึงเท่าสออตตาย

(เข้า - พัน, หญิงนั้นทุกข์ตั้งแต่เล็กจนถึงแก่ตาย)

4. หญิงใดหางตาคว่ำชี้แมงวันจับอยู่

หญิงนั้นทุกข์เหือดบ่มัวเป็นช้อยเพินอยู่เลิง เจ้าเอย

(ช้อยเพิน - ชี้ข้าเขา ทาสเขา, เลิง - เรือย ๆ)

5. หญิงใดหน้าผากกว้างดังใหญ่ไซโมนั้นนา

หญิงนั้นเป็นหญิงขวงอย่าเอาควรวุ่น

(ดัง - จมูก, ไซโม - บาน กว้าง, ขวง - เสนียดจัญไร)

6. หญิงใดมือกลมข้อแขนบางคิ้วก่อง

หญิงนั้นทุกข์สออตเผาถือกระเบื้องขอทาน

ข. ลักษณะหญิงที่มีจิตใจชั่ว คตินิยมของชาวอีสานเชื่อว่าความชั่วคือร้อน กิเลสตัณหาทั้งหลายนั้น ไม่ขึ้นอยู่กับการอบรมแต่เพียงอย่างเดียว แต่ลักษณะเหล่านี้เกิดมาพร้อมกับชีวิตคือเป็นมาตั้งแต่กำเนิด ฉะนั้น จากใจความตอนนี้จะเห็นว่าโลกทัศน์ของชาวอีสาน อันเนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์กลับมองเห็นว่ามนุษย์อาจชั่วมาแต่กำเนิด ซึ่งโดยปรกติแล้วชาวอีสานจะมองเห็นว่ามนุษย์เป็นผู้บริสุทธิ์มาแต่กำเนิด ความชั่วทั้งหลายเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความหลงผิดของมนุษย์ ฉะนั้น แนวคิดนี้น่าจะได้มาจากที่อื่น กล่าวคือน่าจะได้แนวคตินิยมจาก ทักษะพยากรณ์ก็น่าจะเป็นได้ แต่อย่างไรก็ตาม กฎเกณฑ์ต่าง ๆ อันปรากฏในเรื่องทำคำสอนนี้น่าจะเป็นเครื่องสังวรใจของชายที่กำลังคิดจะหาคู่ครองเท่านั้น การกำหนดจากรูปร่างลักษณะทางร่างกาย ซึ่งไม่น่าจะเป็นความจริงทุกประเด็น ดังนี้

1. หญิงใดขนตาเหียนทางปลายยอดยั้ง

หญิงนั้นรู้ชี้คร้านเขินฝ้ายมักนอน แก้ได้

แม่โนนม รุปงามดังห้อยบาทำวอย่าเอา แก้เนอ

แม่หน้าเป็นเมียไผก็บเป็นเรือนเหย่า

(เขินฝ้าย - ปั้นฝ้าย)

2. หญิงใดผาศีนกว้างกขาทิมแข่งใหญ่

หญิงนั้นไผเข้าอยู่ซ้อนสอนได้กับฟัง

มันก็ชี้ถี้แท้โงงโลกโลกา แก้ตาย

(ชี้ถี้ - ตะหนี่, โงง - นักเลง)

3. หญิงใดผมถอยขึ้นตาเหลวหลวงจับหน้าผาก

สบข้างใต้มันพันยี่นยาว

มันนั้นใจพาลือลือสนคำเว้า
ทอแต่เก็บคำเว้านิทานป้อยดำ
หญิงนั้นตั้งถ้อยร้ายควรวุ่นหลีกไกล ท้าวเอย
(ตาเหลว - เครื่องหมาย กะเหลว, สบ - ปาก, ลือสน - พุดเท็จ, ทอแต่ - เพียงแต่, ป้อย - แข่ง ดำ, ถ้อย - ตำซ้ำ)

4. หญิงใดแปะแหละหน้าสงสารชี้ให้ต่อ
หญิงนั้นตั้งถ้อยร้ายใจลับสอบเหือดคิ่ง แท้แล้ว
ใฝ่ผู้โอมเอาได้เป็นเมียสอนยาก จจริงแล้ว
มันนั้นเฮ็ดหน้าหยีบหยิ่งคำรู้ก็มี

(แปะแหละ - หน้าแบน กว้าง, ลับสอ - ลับปลับ, โจม - ขอ สู่ขอ, คิ่ง - ตัว ร่างกาย, เฮ็ดกระทำ, หยีบหยิ่ง - หน้าเซ่อ เฉยเฉย)

5. หญิงใดนมสองเต้าเชื้อชาตินามหมา
มันนั้นใจพาลือลือสนคำเว้า แท้แล้ว
แมนว่าชิตำการสร้างทางใดปมีรุ่ง
แสนชิมมีลูกเต้าสอนได้กับฟัง

6. หญิงใดมือตีนส่วยกขาทิมแข่งใหญ่
หญิงนั้นมักโลกแท้คั้นร้อยบ่อมีใจ แท้แล้ว
แมนว่าแสนชิตำการแสนสร้างอันใดปมีรุ่ง ได้แล้ว
แมนว่าชิตำมือลือร้อยเสียซ้ำเติมพัน นั้นแล้ว

(ทิม - ใหญ่ หมา, ส่วย - เรียว)

7. หญิงใดผีสบดำซ้ำเสมอหมากมอญ สุก ดั่งนั้น
อันแต่ตัดหนาในโลกาบออาจมีไฟเพียง
หญิงนั้นคนมีใจถ้อยร้ายเจ้าอย่าโอมเอา แท้เนื้อ
ฝูงนี้หญิงอธรรมบวบเวรนำใช้ แท้แล้ว

(ผีสบ - ปาก, ริมฝีปาก)

4.3 โวหารเชิงนารีปราโมทย์ ใจความในเรื่องท้าวคำสอนนั้นไม่เพียงแต่ให้แนวคิด คตินิยมในการเลือกสตรีมาเป็นคู่ครองเท่านั้น แต่ยังปรากฏว่ามีโวหารยอดเยี่ยมในการเกี่ยวพาราสีระหว่างหนุ่มสาว และคงจะเป็นประเด็นสำคัญของเรื่องไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการทำนายลักษณะของสตรีเพศที่ยกมาให้ดูแล้วข้างต้น คำพญาภาษิตในเรื่องท้าวคำสอนนี้ ส่วนใหญ่เป็นการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่เราเรียกกันว่า **ผญาเครือ** ซึ่งโวหารที่ปรากฏอยู่ในเรื่องท้าวคำสอนนี้หนุ่มสาวในสมัยโบราณคงจดจำมาพุดเกี่ยวพาราสีกันอยู่เนือง ๆ

1. ไวหารที่ฝ่ายชายจะขอความรักจากหญิง กวีก็ได้อุปมาไว้ว่า “ดอกบัวยอมไม่หนีน้ำ จันทรีย่อมไม่หนีเขาพระสุเมรุ เจ้าอย่าได้ตัดเยื่อใยพี่เลย พี่เหมือนม้าทิวน้ำมาพบบ่อน้ำ ก็เพียงแต่ยืนมอง หรือเหมือนกับปลาหมอขาดน้ำยอมเป็นเหยื่อแก่คนกา” ดังนี้

เจ้าผู้โสมเสลาหน้าเทวดาเพิ่นลงมากเกิด เรียมเอ๋ย
น้อยอย่าให้เสียคำมักอ้ายมาฝืนฝ่ายอีเรียม
บัวทองบ่ทอนหนีน้ำผยองฟูเท่าชั่วชีวิตแล้ว
พระจันทร์บ่ทอนพรากข้างหนีพื้นเหลี่ยมสุเมรุ ได้แล้ว
เจ้าผู้เกศาสร้อยคือเทาเขียวอ่อน
อย่าได้ตัดขาดซ่อนให้เสียเบื่องร่วมแนนนพิต้อน
พื่นนี้เทียมดังอาชาไนยม้าเดินทางทิวทอด
มาพ่อน้ำในสังเบ็งตาย นั้นแล้ว
พื่นนี้คือดังปลาเชิงซ่อนในน่าน้ำเขินขาด
ฝนบ่ตกหยาดย่อยกาแรงชิสวบกิน

อธิบายศัพท์

โสมเสลา - โฉมฉายา

คำมัก - ความชอบพอ ความรัก

ฝืนฝ่าย - แนบชิด

เทา - สาทร้ายสีเขียวขึ้นในนา

แนนนพิต้อน - บุญที่อยู่ร่วมกันเมื่อชาติก่อน สายมิ่งสายแนนนพิต้อน ก็ว่า

พื่อ - พบเห็น

สัง - บ่อน้ำ

เบ็ง - ดู เห็น

ปลาเชิง - ปลาหมอ

ซ่อน - แห้ง

สวบก - โลม ขย้ากิน

- ไวหารที่พรรณนาขอความรักจากหญิง ฝ่ายชายได้เปรียบเทียบความรักของตนเพื่อให้ฝ่ายหญิงเห็นใจไว้ว่า ดังนี้

พี่ก็ดอมจิตตั้งมโนในขันธธาดู น้องเอ๋ย
คือดังอกซิแตกม้างเห็นน้องต่อนเสน่ห์
เทียมดังกาเห็นกล้วยสุกเหลืองแสงทอด
แสนชิวหวานแซบช้อยกาเต้าส่วกิน นั้นแล้ว
น้องบ่ผายไผดอ้ายจิตจอตหลายมุด
เหมือนดังปลาปีนบกส่วนชิตายกลางแจ้ง
พี่ได้มาเห็นน้องคือปลาแสงเหยื่อ น้องเอ๋ย
คือควายเฒ่าเห็นหญ้าอ่อนอ้วนกินแล้วหากอ้วนใจ นั้นแล้ว

อธิบายศัพท์

ม้าง - ทลาย ทำลาย มล้าง - ต่อน - เนื้อ เนื้อตัว

แซบซ้อย - อร่อยเอร็ด - แล่ว - โฉบ เฉี่ยว

- โวหารชายที่เสนอตัวช่วยทำงานเมื่อจะขอความรักจากหญิงสาว ซึ่งก็ได้นำเอาความเป็นจริงในการดำรงชีพมาร้อยกรอง แสดงให้เห็นว่า มโนทัศน์ในการมีคู่ครองของสาวชาวชนบทนั้นมีวัตถุประสงค์ที่จะหาผู้ชายมาช่วยทำมาหากินเป็นประเด็นสำคัญกว่าเรื่องอื่น เช่น

พีนี่ดอมจิตตั้งนงแพงจึงมาจอดแเว

พื่อเขาจอดยั้งคราวน้อยเพ็งพา แต่ถ่อน

เจ้าผู้เดือนหกหน้าไฟซิงนาร่วม นางนอ

ไผนอชิมอำมมัดกล้ำพาน้องก้อหน้านา

เจ้าผู้จุน้ำพระจันทร์เพ็งสุทธแจ่ม น้องเอย

ไผนอซีได้เข้าอยู่ช้อนเทียมข้างเมื่อชินอน

เจ้าผู้งามเอื้อเคื้อเหลือใจเดต้นตาลพุ่ม

ไผนอซีได้มาขึ้นหยมก้านกินน้ำตงตาล น้องเอย

(แเว - แวะ เฉไป, เขา - หยุด ยั้ง, เพ็ง - เพ็ญ, เอื้อเคื้อ - สวยงาม อะเคื้อ)

ซี - จะ, ลิกี้ว่า, จุนุ - อวอ้วน, จุกี้ว่า, ตง - รongน้ำ

- โวหารฝ่ายชายในการเกี้ยวสาว แสดงให้เห็นว่าชายที่ไม่มีคู่ นั้นเหมือนเรือไม่มีหางเสือ กล่าวคือไม่เป็นฝั่งเป็นฝา ซึ่งเป็นคำนิยมของสังคมชาวไทยสมัยอดีตทั่วไป เช่น

พีนี่เทียมดงพายเรือข้ามทะเลหลวงบมีฝั่ง

หาที่จอดบได้บเห็นกำฝั่งแดน นั้นแล้ว

บคือดงนั้นคือดงจอกอยู่น้ำรากหยิ่งบ่ถึงดิน

ไหลวนไปวนมาโลดบมีเพื่อยค้ำ

ว่าซีค้ำเพื่อยรยก่านเพ็งถาง

ว่าซีค้ำเพื่อยบางก็ย่านเพินไล่

ใจอ้ายว่าชิมออยู่ค้ำดอมน้องเพ็งบุญ นี้แล้ว

(กำ - ทิศทาง ฝ่าย, เพื่อย - กิ่งไม้ที่อยู่ในน้ำ, ย่าน - กลัวเกรง)

- โวหารที่ชายพ้อสาวว่าไปรักชายอื่นที่เขาไม่รักนั้น เหมือนกับขึ้นควายให้กินหญ้า ขึ้นหมูให้กินรำ แล้วเปรียบว่าตนนั้นต้อยต่ำเหมือนหิ่งห้อย ฯลฯ

โอนอชาติที่ควายบกิน เกลียงหญ้าแสนชิมเขาหัก

หมูบกินรำอย่าไปถูดงเว้อ

คือตั้งอ้วบเคี้ยวปูนฝ้ายแสนช้อนก็หากรุน
พีนี้คือตั้งแสงหึ่งห้อยลงแล้วเกลือกพงศ์ นั้นแล้ว
บคือธำมรงค์ล้อมเรื่องแสงใสรุ่ง
บคือมณีโชติแก้วตมกลั้วบ່อนหมอง

อธิบายศัพท์

เกลียง - หญ้า ใบอ่อน อ้ว - เครื่องตีที่บฝ้ายออกจากเมล็ด
ปูน - ละเอียด ปุย รุน - ดุนไป ผลักออกไป

2. ไวหารหญิงที่กล่าวตอบการเกี่ยวพาราสีของชาย กวีได้ร้อยกรองไว้ไพเราะมาก และเป็นไวหารของท้องถิ่นที่สาวมักจะกล่าวตอบโต้การเกี้ยวของชายหนุ่มเสมอ ๆ ดังนี้

- สาวเมื่อมีใจรักชายก็ต้องนั่งไว้ เหมือนดอกไม้ต้องเอาไม้สอยจึงจะได้ตมกลืน ชายเหมือนตะเข้ต้องตีทางถึงชาวประมงจะรู้ ฯลฯ ตัวอย่างเช่น

โอนอแนวหญิงนี้คือกันกับดอกท่มนั้นแล้ว
คั้นว่าอ้ายปหาไม้หมั้นดวงดัวบหล่นลง พีเอย
แนวนามเชื้อ สกุหลหญิงยศต่ำ
หญิงหากสุขอยู่ย่อนบุญสร้างพร้าฝัว แท้แล้ว
แนมท้อเข้บตีทางให้ชาวมองบรูเมื่อใดแล้ว
บมีไฟชีรู้ได้มีเข้เงือกงู
นบกบู่ร์ณาแล้วป่าจินายดินอยู่ปม ๆ อ้ายเอย
แล้วบเบื่องปลิ้นหน้ากาแรงก็หล่าตาย นั้นแล้ว

อธิบายศัพท์

ท่ม - ดอกไม้ประเภท กระทุ่ม ดัว - อวบ อวบอ่อน
ย่อน - เพราะ, ไม้หมั้น - ไม้สอย แนมท้อ - หากว่า ผิวว่า
เข้ - จระเข้, เปลื้องปลิ้น - เหยียงไกว ป่า - หึ่ง ร้าง ปล่อยปละ
หล่าตาย - มองดูเฉย ๆ ซ้ำเลื่องดูเฉย ๆ

- ไวหารหญิงที่แสดงว่ารักชายแต่เกรงว่าวาสนาไม่ถึง ก็เหมือนกับหมายจันทร์ถึงจะรำให้จันทร์ก็ไม่เอนเอียงลงมาเพราะว่าน้องเป็นเหมือนนาเรือหวังเพียงกล้าแก่ กล้าอ่อนมีมากแต่ไม่อาจประสงค์ น้องมีใจรักอยากจะได้เคียงคู่ แต่เกรงว่าบจะร้องแต่เดือนห้า ฝนไม่ตกข้าวของที่ปลูกไว้ก็เฉาตายเปล่า ๆ ดังนี้

พ่อชายนั่นคือจันทร์เทิงฟ้าดาราเคียงคู่ นั้นแล้ว
หญิงแสนชื้อร้องรำให้บมีได้หนึ่งจันทร์ ได้แล้ว

ชาตินาทามเรือประสงค์หาแต่กล้าแก่
กล้าอ่อนมีบัพเพณาเรือบประสงค์
น้องได้ดอม จิตตั้งประสงค์ชายเรียงร่วม พี่เอย
ย่านท้อ คือกบเขียดร้องเดือนห้าก่อนฝน
น้องปลุกหมากแคงไว้กลางไรก็ได้ป่า
ปลุกหมากอีแดงไว้กลางนาทิมเปลาตาย แท้แล้ว
อันนี้มีแต่ลมมาต้องบมีฝนจักทำ

อธิบายศัพท์

เทิง - บน ช้างบน	เหนิง - โอน เอน
แพ้ - ชน๊ะ ตรงข้ามกับพ่าย	หมากแคง - มะเขือพวง
ป่า - ทิ้ง ร้าง ปล่อยปละ	หมากอี - พักทอง
ทิม - ทิ้ง ทอดทิ้ง	

5. ปูสอนหลาน

1. ที่มาของเรื่อง

เรื่องปูสอนหลาน เป็นวรรณกรรมคำสอนที่ประพันธ์แบบกลอนโบราณเหมือนเรื่องสุภาวิตพระร่วง กล่าวคือ วรรคหนึ่งมีประมาณ 5-7 คำ และคำสุดท้ายจะสัมผัสกับคำที่ 1-4 ของวรรคต่อไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะจบ ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นฉันทลักษณ์พื้นเมืองแบบหนึ่งของอีสาน เรียกกันว่า กาบ (กาพย์) ฉะนั้น บางครั้งก็มีผู้เรียกชื่อว่า "กาบปูสอนหลาน" และขบวนเนื้อความโดยทั่วไปก็มีลักษณะเดียวกับ สุภาวิตพระร่วงนั่นเอง คือการนำเอาสุภาวิตท้องถิ่นที่มีอยู่มาเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว โดยสมมุติว่าเป็นคำสอนของปูสอนหลาน ฉะนั้นเนื้อความจึงเป็นแบบสอนจริยธรรม ความประพฤติ การปรับตัวเข้าสภาพแวดล้อมตลอดจนการสมาคม แล้วบางตอนก็มีการยกอุทาหรณ์เป็นเรื่องราวประกอบด้วย

2. ต้นฉบับ

ต้นฉบับ ดูเหมือนจะแพร่หลายน้อยกว่าวรรณกรรมประเภทนิยาย แต่ถึงกระนั้นก็ตามเนื้อความ อันได้แก่คำผญาภาสิตที่ปรากฏอยู่ในเรื่องปูสอนหลานนี้เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปชาวบ้านจดจำความได้ดีและมักจะยกมากล่าวในการพูดจากันอยู่เนือง ๆ แสดงว่าชาวอีสานได้สนใจจำเนื้อความกันอยู่พอสมควร แต่เนื่องจากอนุชนรุ่นใหม่ห่างเหินต่อวรรณกรรมพื้นเมืองของตนไปมาก จึงเป็นเหตุให้ไม่มีผู้ใดเอาใจใส่ดูแลรักษาต้นฉบับ หรือคัดลอกต่อ ๆ มา ต้นฉบับจึงสาบสูญไปมากในระยะหลังนี้ ฉะนั้น จากการสำรวจวรรณกรรมอีสานเมื่อ พ.ศ.2516 ของคุณย

ประธานงานพุทธศาสนาคณะวันออกเฉียงเหนือ (วัดทุ่งศรีเมือง จ.อุบลราชธานี) พบต้นฉบับ
ยังเหลืออยู่เพียง 4 ฉบับเท่านั้น คือ

1. ฉบับวัดหลวง ต.วังหลวง อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย
2. ฉบับวัดปากสาย ต.วังหลวง อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย
3. ฉบับวัดแจ้ง ต.ค้อใต้ อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร
4. ฉบับวัดมหาชัย อ.เมือง จ.มหาสารคาม

3. เนื้อเรื่อง

เป็นลักษณะการรวบรวมสุภาษิตที่มีอยู่เท่าที่จะหาได้มาร้อยกรองให้เป็นหมวดหมู่
โดยสมมุติว่าเป็นคำสอนของปู่ที่สอนหลานเมื่อหลานเริ่มจะโตเจริญวัยแล้ว ฉะนั้น การดำเนินเรื่อง
ทั่วไป จึงเหมือนกับเรื่องสุภาษิตพระร่วง กล่าวคือ นำคำสุภาษิตมาร้อยกรองให้สัมผัสกันตาม
ฉันทลักษณ์ และดำเนินถึงการสัมผัสตามฉันทลักษณ์มากกว่าการจัดคำสอนเป็นหมวดหมู่ ฉะนั้น
ความอาจจะไม่เป็นขั้นตอนตึก ตอนท้ายเรื่องได้ยกอุทาหรณ์เรื่องเมียน้อยเมียหลวงมาประกอบ
เพื่อชี้ให้เห็นถึงการจ้องเวรก็จะไม่ยุติลงในชาติเดียว คือเมียหลวงไม่มีลูกจึงอนุญาตให้สามี
เมียน้อย เมื่อเมียน้อยท้องเมียหลวงก็สร้างทำดีจนเมียน้อยตายใจและหลอกให้กินยาแก้ลูก
ในที่สุดเมียน้อยท้องอีกแต่ไม่บอกเมียหลวงจนท้องแก่ เมียหลวงจึงให้กินยาเบื่อตาย นางเมียน้อย
ก็จ้องเวรทุกชาติไปกับเมียหลวง ชาติต่อมาเมียหลวงเกิดเป็นไก่ เมียน้อยเกิดเป็นแมว แมวกินไข่
ของแม่ไก่และกัดแม่ไก่ตาย ชาติต่อมาเมียหลวงเกิดเป็นเสือ เมียน้อยเกิดเป็นกวาง ชาติสุดท้าย
เมียหลวงเกิดเป็นหญิงสาว เมียน้อยเกิดเป็นยักษ์จึงจับหญิงสาวกิน ซึ่งเรื่องนี้เป็นเรื่องความเชื่อ
ในท้องถิ่นอีสาน และเล่าต่อ ๆ กันมาในประวัติเรื่องผีตาแถก ซึ่งชาวอีสานเชื่อว่าผีตาแถกคือ
นางยักษ์ในเรื่องเดียวกันนี้ ซึ่งได้จ้องเวรจ้องกรรมกันมา ฉะนั้น เมื่อถึงเดือนหกฤดูทำนาจึงต้อง
มีการไหว้ผีตาแถกกันทุก ๆ ปี

ข้อสังเกตเกี่ยวกับกวีผู้ประพันธ์

ในตอนเริ่มเรื่องได้มีการกล่าวถึงความมุ่งหมายการประพันธ์และเอ่ยชื่อผู้ประพันธ์ไว้ด้วย
ซึ่งผู้ประพันธ์นั้นคือ พระโฆษาจารย์ (ไม่ทราบแน่ชัดว่าองค์ใด เพราะเป็นแต่เพียงตำแหน่งทางสงฆ์เท่านั้น)
และบอกที่มาด้วยว่าได้เค้าเรื่องมาจากคัมภีร์ "ศิขนิกาย" ดังนี้

พุทธโฆษาจารย์นักปราชญ์
ฉลาดเห็นในครองหม่นหมองภายใน
จึงกล่าววาทกล่าไว้ทำสอนหลาน
นิทานบ้านนอกตำนาน บอกคัมภีร์
ศิขนิกายบอกหลายนิเทศ...

4. ตัวอย่าง

จากการศึกษาเรื่องปุสอณหลานนี้พบว่า กวีได้รวบรวมคำพญาภาษิตที่มีอยู่ในท้องถิ่น แล้วนำมาร้อยกรองเป็นเรื่องราว ฉะนั้น ใจความของสุภาษิตจึงกล่าวปนกันไปตามแต่กลอนจะสัมผัสกัน ซึ่งเป็นลักษณะเช่นเดียวกันกับเรื่องสุภาษิตพระร่วง ต่างแต่ว่าตอนท้ายนั้นยกอุทาหรณ์และสอนตามแนวศีลห้า

ฉะนั้น คำสอนจึงเป็นลักษณะครอบจักรวาล กล่าวคือ สอนทั้งจริยธรรม ความประพฤติ การคบค้าสมาคมกับผู้อื่น การครองเรือน การพูดจา เช่น

1. สอนให้รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น อย่าถือว่าตนเองเป็นผู้รู้แต่ถ่ายเดียว ตัวอย่าง
อย่าอวดอ้างความรู้บ่ถาม
ความใตงามถามขุนผู้รู้
มักเล่นชู้ให้ถามดอมเมียม
มักเป็นเพี้ยให้ถามพี่น้อง

(มัก - ซอบ, ดอม - กับ ด้วย, เพี้ย - เจ้านาย พระยา)

2. ในการคบคนให้ศึกษาคุณูมิหลังก่อน

ซำลักหนือยาเอาหลายเทื่อ

จวันกินเมื่ออย่าไว้ในเรือน

คนใจเบือนอย่าเป็นพี่น้อง

มันจักเป็นล้องค้องคือเขี้ยวสองคม

(เทื่อ - ที ครั้ง, จวัน - ยาพิษ ยาเบือ, ล้องค้อง - คด งอ)

3. การคบเพื่อน การสมาคม ได้สอนไว้หลายแง่ เช่น

ก. การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างเพื่อนมนุษย์ กวีได้เน้นให้เห็นถึงความจำเป็นของมนุษย์ที่จะต้องอยู่ร่วมกัน พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ดังนี้

อยู่นำกันมีคุณพันสิ่ง

คุณหนึ่งนั้นข้ามน้ำพายเรือ

คุณหนึ่งนั้นเห็นเสือเ็นบอก

คุณหนึ่งนั้นจับแพทครุบา

คุณหนึ่งนั้นราชายศใหญ่

คุณหนึ่งนั้นได้ไต่หนทาง

คุณหนึ่งนั้นได้วางของฝาก

คุณหนึ่งนั้นได้ปากยืมของ

(นำ - ด้วย ตาม, เอ็น - เรียก, ไต่ - ไต่ถาม)

- ข. เข้าเถื่อนกว้างเลี้ยงหมู่มุทมา

ตกหมู่มุชช้อยชุนเกือม้

ตกหมู่มุชช้อยชุนพายโชน

ตกหมู่มุจโรชอนทามไทเหล่า

ปุเนื้อหลานเอย

(ช้อย - ช่วย, เกี้ยว - ดูแลม้า เลี้ยงม้า, พายโชน - สะพายท่อของ, โชน - ผ้าท่อของ)

ค. น้ำเต็มหม้อดไฟไปได้ เพื่อนั่งให้โตอย่างนั่งหัว

(โต - ตัว, หัว - หัวเราะ)

ง. ให้รู้จักปรับตัว มีชั้นเชิง แต่ก็ไม่เหมือนมะตือสุกนอกเน่าใน
เป็นคนเปรียบนกเงี้ยงอยหนอง อย่าปูนปองนกยากขาวล้วน
บาดแก่ถั่วมันบ่มมีเลิง เป็นคนชายรำเพิงให้ถ่อง
เป็นดั่งจิ้งหุบแล้วแตกมา เป็นคนในโลกอย่าเทียมตันเตื่อ

(งอย - เกาะ จับอยู่, รำเพิง - รำเพิง, ถ่อง - แหน่อน, จิ้ง - ร่ม ร่มกันแดดกันฝน)

4. สอนเรื่องการครองเรือน

ก. ภรรยาดียอมเจริญรุ่งเรือง เช่น

ได้เมียผู้ดีเหมือนสบไถข้าง เมียเป็นนางผัวนุ่งผ้าใหม่
นาแสงใหญ่กล้าซ้าแสงเหลือ ได้เมียบดดีเหมือนสบไถเหล็ก
เมียปากเก็ก ๆ ผัวนุ่งผ้าพร้อย นาแสงน้อยกล้าซ้าปพอ
(สบไถ - ผาลไถ ไบไถ, ขาง - เหล็กชั้นดีไม่เป็นสนิม, แสง - แรง ยิง)

ข. รักวงศ์ญาติญาติฝ่ายเมีย

ความหมั่นแล้วด้วยปัญญา รักเมียโตให้รักลูกตา
รักเมียโตให้รักพ่อบ้าน ไกลหัวล้านอย่าด่านกกะชুম

(กะชুম - นกตะกุ่ม)

ค. ให้ขยันหมั่นเพียร ทำงานบ้าน

กินข้าวแล้วหาเวียก การงาน หลานผู้หญิงหาไหมทุกฝ้าย
หลานผู้ชายจักตอกเหลาหวาย อันเป็นสายฝั้นเชือกฝั้นปอ

5. สอนเรื่องการพูดจา คือวจีธรรม เช่น

ก. อย่าอ้อแอ้ออแซปากเจ้า ผาเรือนเจ้ามันอยู่บังตา
ข. เว้าแตกบ้านมันบ่มมีเรื่อง เว้าแตกเมืองมันจักสุญเศรำ
ค. ถึงศาลาอย่าจาเมียท่าน ความรู้้อยอย่าผ่านครองเมือง
ง. เงินเต็มถงอย่าได้อวดอ้าง ผู้เพิ่นกว้างมีมากกว่าโต
ใจโมโหพาโลมักมาก ปากไปก่อนมันรู้เป็นกรรม
บ่เฮ็ดนำมันรู้เป็นบาป บ่ราบพาบเมื่อหน้าเมื่อหลัง
เพิ่นซังโตมันเที่ยวไปเว้า บ้านสุญเศรำมีเฒ่าหลายคน
(ถง - ถุง, เพิ่น - เขา บุรุษที่สาม, เฮ็ดนำ - ทำตาม)

6. สอนศีลธรรม คือในตอนท้ายเรื่องได้ยกเอาศีลห้ามาสอน และได้กล่าวถึงการรับกรรม ในนรกอบายภูมิ โดยเฉพาะโทษการผิดลูกเมียผู้อื่นได้เน้นไว้มากกว่าศีลข้ออื่น ๆ

6. อินทียานสอนลูก

1. ที่มาของเรื่อง

อินทียานสอนลูก เป็นวรรณกรรมคำสอนที่มุ่งสอนลูกสาว ซึ่งเข้าใจว่ากวีประพันธ์ขึ้นมาเลียนแบบท้าวคำสอน หรือพระยาคำกองสอนไพร่ เพราะเหตุว่าสุภาภิตที่สอนหญิงไม่มี กวี จึงเห็นความสำคัญในการสอนบุตรหญิงด้วย จึงประพันธ์เรื่องนี้ขึ้นมาในเรื่องอินทียานสอนลูกนี้ เน้นสอนลูกสาวมากกว่าลูกชาย แต่ก็มีใจความที่สอนรวม ๆ กันทั้งหญิงและชายก็มี ลักษณะการประพันธ์กวีได้รวบรวมคำผญาภษิตอันมีอยู่ในท้องถิ่นมาจัดเป็นหมวดหมู่ และมุ่งที่จะสอน ความประพฤติของสตรีโดยเน้น จริยธรรม และปรัชญาทางพุทธศาสนา นอกจากนี้ ยังให้ยึดมั่น ถือนั้นในจารีตประเพณี ลักษณะทั่วไปแล้วคล้ายสุภาภษิตสอนหญิงของสุนทรภู่ ต่างแต่ว่าเรื่อง ความเชื่อคตินิยมที่นำมาเป็นหลักในการประพันธ์ผิดแผกกันไปบ้าง แต่อย่างไรก็ตาม จุดประสงค์ ในการประพันธ์ชิ้นนี้ก็มีจุดประสงค์เดียวกัน คือมุ่งสอนกุลธิดาให้เป็นคนดีของสังคมโดยยึด อุดมการณ์ มโนทัศน์ของสังคมเป็นเกณฑ์ในการสอน

2. ต้นฉบับ

ต้นฉบับเรื่องอินทียานสอนลูกนี้ไม่แพร่หลาย เท่าที่ผู้เขียนได้ศึกษาเรื่องนี้ปรากฏว่ามี ต้นฉบับอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ ท้าวสุกรี (ตู้ 130 ชั้น 1/5) ส่วนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้นยังไม่พบว่ามียู่ ณ วัดใด เรื่องนี้ทราบว่าได้มีการชำระออกมาเป็นอักษรไทยแล้ว

3. เนื้อเรื่อง

รวบรวมเอาคำผญาภษิตในท้องถิ่นอีสานมาจัดให้เป็นหมวดหมู่ โดยสมมุติว่าสอน บุตรสาวลักษณะของเนื้อหาโดยทั่วไปคือ นำความเชื่อ คตินิยม จารีต ประเพณี ตลอดจน จริยธรรมอันดีงามของสังคมโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาประมวลเป็นเรื่องราว พร้อมกับ ยกอุทาหรณ์ประกอบคำภษิตในบางตอน เช่น เรื่องบัณฑิตหนุ่ม กับชายเจ้าปัญญา ชอบบุตร สาวเศรษฐี ชายเจ้าปัญญาทำอุบายว่าตนมีความสามารถในการล่าสัตว์โดยเลี้ยงแลน (ตะกวด) ไว้ตัวหนึ่ง เมื่อไปล่าสัตว์ก็นำแลนไปด้วยแล้วเอาสีทาตัวแลนกลับมาทุกครั้ง เพื่อหลอกให้คน เข้าใจว่าตนล่าได้มาแล้ว คนทั่วไปเข้าใจว่าเป็นคนขยันหมั่นเพียร แล้วนำเอาเนื้ออย่างอื่นไปให้ เศรษฐีทุกวัน ส่วนตนเองก็ทอดเอา ต่อมาบัณฑิตก็ส่งคนไปสู้ชอบบุตรสาวเศรษฐี ทางฝ่ายหญิง ไม่ให้แล้วกล่าวว่าบัณฑิตได้แต่มีไวยากรในการเจรจา แต่อย่างอื่นไม่มีความรู้เลย ในที่สุดเศรษฐี ก็ยกลูกสาวให้แก่ชายจอมมายนั่น แต่เมื่อแต่งงานแล้วจึงรู้ความจริง จึงได้แต่เสียใจจนร่างกาย เสื่อมโทรม

นิทานคติธรรมอีกเรื่องหนึ่งที่บัณฑิตอินทนิญาณนำมาเป็นอุทาหรณ์ในการสอนบุตรสาว คือ เรื่องลิงแม่ลูกอ่อนกับค่างที่เป็นผีปอบ เพื่อเป็นตัวอย่างในการคบค้าสมาคมกับคนจะพึงแต่ถ้อยคำที่เขาเจรจาอย่างเตี้ยไม่ได้ เพราะคนเจ้าเล่ห์นั้นมักจะพูดแต่เอาความดีใส่ตนเอง เรื่องมีว่าค่างผีปอบอยากกินลูกลิงจึงทำเป็นมิตรที่ดีช่วยดูแลหาอาหารมาเลี้ยงลูกลิงแม่ลูกอ่อน จนแม่ลิงตายใจ วันหนึ่งแม่ลิงก็ออกหาอาหารเองบ้างแล้วให้ค่างเฝ้าลูกของตนไว้ ค่างก็กินลูกลิงเสีย แม่ลิงกลับมา ก็เสียใจอกแตกตาย

โดยสรุปแล้วเรื่องอินทนิญาณสอนลูกนี้เป็นการรวบรวมสุภาษิต ประกอบกับอุทาหรณ์และการสอนนั้นสมมุติว่าบัณฑิตอินทนิญาณสอนบุตรสาวของตน โดยดำเนินเรื่องตั้งแต่การคบคน การวางตนเน้นหนักในการเลือกชายที่จะเป็นสามีซึ่งมีลักษณะสำคัญ 3 ประการคือ ขยันทำมาหากิน มีปัญญา และใจกว้างนับถือวงศาคุณาญาติ ในขณะที่เดียวกันก็สอนบุตรสาวให้มีจริยธรรมที่ดี เช่น ไม่เล่นซู้ ไม่มีกิเลสตัณหา และประพฤติตามฮีตบ้านคองเมือง ส่วนเรื่องอื่น ๆ ก็นำเอาพจนานาษิตมาอธิบาย สั่งสอนจริยธรรม คตินิยม ความเชื่อของสังคมโบราณอีสาน

4. ตัวอย่าง

1. สอนเรื่องการเลือกคู่ครอง ชายใหม่โน้ตศัพท์ของสังคมอีสานโบราณนั้นมีลักษณะดังนี้

ก. มีความรู้เป็นนักปราชญ์

เพียงเอาผิวให้หาแหวนักปราชญ์ นั้นเนา ใจสลาดรู้คลองแท้สั่งสอน

หญิงใดได้ผิวนามนักปราชญ์ เป็นที่กล่าวไว้อย่างทั่วแดน

ข. เป็นพ่อบ้านพ่อเรือนและยอมรับนับถือวงศาคุณาญาติ

ยามเมื่อวงศาเชื้อทางไกลมาสอด มั่นก็ปูสาดไว้จำให้หนึ่งเทิง

แล้วค่อยเว้าต่างแม่มาดา มั่นก็ทำกระบวนเหมือนพ่อบ้านใจกว้าง

(สอด - ถึง, เทิง - บน ช้างบน)

ค. วางตนเหมาะสมขยันทำงาน

ชายใดเนาสถานห้องเรือนตนมีवाद เรียกสร้างไว้บ่าไปสืบไป

(वाद - ทำทาง ชั้นเชิง, เรียก - การงาน งาน)

2. ชายชู้ที่ไม่ควรเลือกเป็นคู่ครองนั้น บัณฑิตอินทนิญาณท่านได้ยกมาให้เห็นถึงค่านิยมของสังคมเกี่ยวกับชายที่ไม่ควรคบค้าสมาคมเลยสำหรับหญิงสาว ซึ่งลักษณะนี้เป็นค่านิยมของสังคมไทยโดยทั่วไปทั้งภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่มนโศกข์ของชาวอีสานได้เพิ่มมาอีกลักษณะหนึ่งคือ คนสำรวยแต่งตัวสวยงาม ก็ไม่ควรเลือกมาเป็นคู่ครองเช่นเดียวกัน

ชายได้ใจโง่งหลีนบ่มีหวนหาเมื่อ	ผมหมัดเกลี้ยงน้ามันไ้ลือบเลิง
แล้วเล่าบายเอาเหล่ามากินบ่มีเหือด	คำปากร้ายฟุ่ฟุ่ความเว้าแต่โต
เฮ็ดเวียกให้เฟิ่น ย่องหาร่วมสาวเห็น	กลางคืนเป็นกลางเวินที่ยวละเลนอนค้ำ
มันก็โวโวว่าคำจาบ่เห็นแกไผ่นั้น	ทำเพศเพียงสกุลเชื้อลูกเลือ
ฝูงนี้้นักปราชญ์เข้าหลักหนี่เวนไกล	แมนว่าเซินเซอโสมให้ค้อยเอาใจเวิน

อธิบายศัพท์

โง่ง - นักเลง	หลีน - เลิน
หมัด - ด่ามิดหมี่	เลิง - เรือย ๆ เสมอ
บาย - ลูบคลำ หยิบจววย	เฮ็ดเวียก - ทำงาน
กลางเวิน - กลางวัน	

3. ลักษณะของกุลสตรีในมโนทัศน์ของสังคมอีสาน ซึ่งบัณฑิตอีสานได้สอนไว้ในเรื่องนี้ ทำให้เห็นโลกทัศน์ทางสังคมสมัยก่อนของอีสานว่า หญิงสาวที่เป็นกุลสตรีนั้นไม่เพียงแต่ซื่อสัตย์ ต่อสามีแต่ยังต้อง ประพฤติตามจารีตคลองธรรมอีกด้วย และขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพ การงาน มัธยัสถ์และใจบุญสุนทาน ซึ่งท่านบัณฑิตอินทนิญาณได้ปลุกฝังสั่งสอนกุลธิดาไว้ดังนี้

ก. ยึดมั่นในจารีตประเพณี และเชื่อว่าหญิงใดประพฤติตามจารีตเทวดาจะคุ้มครองรักษา เช่น

จกกล่าวตั้งสอนฮีตคลองเรือนก่อนแล้ว	ตามดั่งเห็นแลเราเรียนรู
หญิงใดรู้ชะลาคิ่งส่งต้อย	เทวดาอยู่ฟ้ามาเฝ้าหมื่นตน

(ชะล้า - อับมงคลอันเนื่องมาจากทำผิดจารีต, คิ่ง - ตัว ตน ร่างกาย)

ข. ยึดมั่นในความบริสุทธิ์ของสตรีสาว เชื่อว่าหญิงบริสุทธิ์เทวดาจะคุ้มครอง และช่วยเหลือให้คำซุ้ให้ร่ำรวย แม้มีลูกก็น่ารักอีกด้วย เช่น

หญิงใดบริสุทธิ์นั้นเทวดาซุ้ช้อย	จกได้อ่อนห้อยหน้ามาไว้อุ่นเรือน แท้แล้ว
เฟิ่นว่าเทวดาค้ำของเรือนก็มูลมั่ง	แมนว่ามีลูกน้อยไฟหุ้มบ่อยากวาง

(ซุ้ช้อย - ซุ้ช่วย, อ้อยห้อย - บริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน, หุ้ม - คุ้มครอง อุ้ม)

ค. กุลสตรีนั้นต้องเป็นผู้มัธยัสถ์ รู้จักใช้เงินตามความจำเป็น เช่น

ยามใดเข้ามีเงินเต็มถั่งอย่าฟ้าว่อง	ยามเมื่อทุกข์ขมอดไว้เงินนั้นจึงค้อยบาย
ชาติที่เป็นสาวนี่แปลงเชิงให้มันคล่อง	ผ้าบ่ทันเก่าเกลี้ยงก็อย่าให้ขาดกลาง พ่อเนอ
เงินหากหมดเสียแล้วขวัญยังดอมไถ่	อันว่าผ้าขาดแล้วเครงนั้นหากซึ้ง พ่อแล้ว

(อ่อง - หยิ่ง ทะนงตน, ขมอด - ยากเข็ญ, บาย - ลูบคลำ จับมือ, เครง - ผ้านุ่ง)

ง. ขยันหมั่นเพียร และรู้จักค้าขาย

อันหนึ่งวัดถึงเสื้อผ้าอาภรณ์ผืนใหม่ นางหากเพียรตำไว้หลายมือพรำนาน
ครั้นว่าเจ้าตำแล้วให้รีบแล่นถามหมอ เถิงยามตีปาดเอาเมื่อเมี้ยน
ยามใดมีชาวค้ำมาเถิงถามค่า ครั้นว่าได้แมนแม้งมโนแล้ว จึงค่อยขายพ่อเอย
(ตำ - ทอผ้า, เมี้ยน - เก็บ เก็บไว้มัดชิด, แม้ง - ปรารภ)

จ. เป็นคนใจบุญสุนทาน ทำบุญตักบาตรและในขณะที่ทำบุญตักบาตรนั้นต้องแต่งกาย
ให้เรียบร้อย ชำระล้างร่างกายให้สะอาด ระวังชายผ้าซึ่งจะไปคลุมสำหรับกับข้าว

อันหนึ่งเจ้าลูกแต่เข้าประสงค์แต่งจันทน์พ่อนอ

ยามเมื่อบายของท่านให้ส่วยสี่สรลงล้าง

ชื่อว่ากินทานนี้ทำตัวให้ประณีต

อันว่าผมเกศเกล้าเคียนไว้อยาให้มาย

ให้ค่อยทำเพียนตุ้มเสมออยู่ชุ่มเหยื่อ

อย่าได้เฮ็ดตุ้ตื้อตั้นขึ้นไขว่พานั้นนอ

บาตว่าบาปชอกตั้นโม่ป่ท่อนหวนเห็นลูกเอย

(บาย - ลูบคลำ จับถือ, ส่วย - ล้าง ชำระ, เคียน - คาด ผูกมัด, มาย - คล้อออก สบาย,

พา - สำหรับอาหาร)

4. ลักษณะของหญิงชั่ว ซึ่งความเชื่อของสังคมไทยโดยปกติจะรังเกียจหญิงเจ้าชู้ หลายใจ
และมักมากในกามตัณหา ในเรื่องนี้บัณฑิตอินทิญาณได้เน้นในเรื่องความประพฤติผิดทางกามคุณ
ไว้อย่างมาก ดังนี้

อย่าได้ทำการชู้หลายชายมักพาบกันนั้น

เป็นดังไซ้ใส่แล้วปลายไม่ถึกลมมันแล้ว

อันหนึ่งเป็นดังศาลากว้างทางหลวงหลังใหญ่

ชุกคนสู่แหว้เข้าเซาแล้วก็เล่าหนี พ่อแล้ว

(พาบ - รวม ร่วมกัน, ถึก - ถู, ชุก - ทุก, แหว้ - แวะ เผลไป, เซา - หยุต)

หญิงใดแสวงสวณผู้ตักตันทากามโลก

ฝูงหมู่เทพท่อนให้เห็นแล้วถ่มน้ำลาย

แมนว่ามีของได้อันใดบ่ประเสริฐ

แมนว่ามีลูกน้อยความให้บ่เหือดคิง

(แสวง - มาก ยิ่ง แร่ง, คิง - ตัว ตน ร่างกาย)

5. สอนการปฏิบัติของสตรีเมื่อไปวัด ฟังธรรม ให้วางตัวให้ถูกต้องตามกาลเทศะ และให้
มีศรัทธาต่อพุทธศาสนาจริง ๆ ไม่ใช่ทำบุญเพื่อเอาหน้า ภาวนาโกหก ดังนี้

ก. ให้ศรัทธาในพุทธศาสนาจริงไม่ใช่ไปวัดเพื่อเล่นหูเล่นตา กับหนุ่มซึ่งแทนที่จะได้บุญกลับ
บาปมากยิ่งขึ้น ท่านบัณฑิตอินทนิญาณได้กล่าวอธิบายไว้โดยละเอียดดังนี้

ยามเมื่อมหาเถรน้อยตั้งสูตรมหาชัย
ให้เจ้ายอกระพุ่มมือใส่หัวประสงค์น้อม
ผายแผ่บุญโตสร้างสนองคุณพ่อแม่
อย่าได้เห็นแก่เว้าเชิงซู้สวากเสน่ห์
คำปากยังกล่าวต้อนเรียกว่าเอาบุญ
ใจเล่ายังพาโลกกล่าวคำเชิงซู้
บุญบ่มีหวังค้ำค้ำตัวพอดองคิงแล้ว
อาบน้ำเจ้าบ่ส่วยล้างตมซ้าแปดคิงแสน
ทำอันใดบ่ตั้งต่ออันนั้นใจวอนเวนริบ
เอาบุญมากว่าได้บาปร้ายกรรมต้องตีเมเลิง

(สวาก - พุดใส่ กล่าว, ต้อน - พุด เจริญ, คิง - ตัว ตน, ส่วน - ล้าง, แปด - เบื่อน
เปราะ, เวน - ยิ่ง มาก, กว่า - ไซ่วกว่า, ตีเม - เต็ม, เลิง - เรือย ๆ เสมอ)

ข. การเข้าวัดเข้าวาให้สงบเสงี่ยม และทำบุญไม่เลือกพระ นอกจากนั้นเวลานั่งคุยกับพระ
ภิกษุอย่างนี้ใกล้ทำเป็นสนิสนม เพราะพระท่านเปรียบเหมือนช้างตกมัน เมื่อสีกานั่งใกล้มากนัก
งาช้างจะแทงเอา ซึ่งก็ว่าท่านได้เปรียบอุปมาไว้ได้ดีมาก เพราะที่ท่านบวชนาน ๆ นั้นไม่หมายความว่า
กิเลสท่านเบาบางก็เปล่า ฉะนั้น เมื่อสีกาไปพุดเข้าซี้มากนักอาจจะทำให้ท่านตบะแตกก็ได้แทนที่จะ
ได้บุญกลับได้บาปมาสนอง

อันหนึ่งยามเจ้าบายของไปแจกทานนั้น
ใจอย่าคิดโลดเลี้ยวเห็นใกล้แก่สมณ
อย่าได้อคติด้วยของทานเสมอภาพกันเนอ
อย่าได้เห็นแก่สังฆะเจ้าคิงเลื่อมจึงค่อยทาน
อันหนึ่งอย่าได้เข้านั่งใกล้เคี้ยวหมากนานลูก
ชาติที่แนวมหาเถรตั้งบุญชโรย้อย
เพิ่นหากลือชาข้างพลายสีดอตัวอาจ
ไผอยู่ลอนนั่งใกล้ข้างซี้เสียบแทง บ่อยแล้ว
อันหนึ่งอย่าได้ชำเซี้ยเว้ามหาเถรยามคำ
บ่แม่นแนวลูกข้างคุ่มคล้องบาปชิกิน เจ้าแล้ว

6. ฎยาภาษิต ที่บ่งถึงคุณค่าทางวรรณศิลป์ของวรรณกรรมเรื่องนี้มีหลายสำนวน เช่น

1. ฎยาภาษิตที่ได้แง่คิดจากสัตว์ ในด้านการพูดจาอย่าเอาอย่างอึ่งอ่าง ที่ต้องตาย
เพราะปากคือ ร้องเสียงดังจนคนมาจับไปกินเป็นอาหาร

อันหนึ่ง ยามเมื่อวาจาต้านให้พอหู หอมม่วน
อย่าได้ ไชปากต้านแสงฟัน เพิ่นหลาย พอท่อน
อันหนึ่ง อย่าได้ทำตนเพียงหัวเพียงอ้ายอึ้ง
มันหาก เหลือแต่ฮ้องตายย้อนปากโต นั้นแล้ว

ในด้านการเลี้ยงลูก อย่าทอดทิ้งลูกอย่างท่านทอดทิ้งไขว้กลางบ้าน ออกไขไปแล้วก็เลี้ยงลูก
ไม่เป็น

อันหนึ่ง อย่าได้เทียมผู้ไ้เป็นท่าน หัวเขียว นั้นเนอ

มันก็โลลาลปะไขกลม กลางบ้าน

มันก็โลลาถึมเสียใจ ดอมเพื่อน

ลูกแตกออกจากห้องมันเลี้ยงบ่เป็น

ในการเลี้ยงลูก ควรจะเอาอย่างไ้เลี้ยงลูก คือคอยทะนุถนอมเลี้ยงลูกให้โต

เป็นหญิงนี้ทำเนียม นำไ้ มันช่างฝึกป้องกันเลี้ยง ให้ใหญ่สูง

ในด้านการรักษาดูแลลูก คนเราควรเอาอย่างเต่าก่อนออกไปหากิน

ชื่อว่า เป็นคนให้ทำเนียม นำเต่า

มันหากเมียนไขไว้ดีแล้ว จึงค่อยไป

ให้เอาอย่างนกยูงซุ่มเหยื่อ คือมีท่าที่สงบเสียงไม่ซุ่มซำม

ให้ค่อยทำเพียรตุ้มเสมออยู่ ซุ่มเหยื่อ

อย่าได้ เฮ็ดตุ้ตื้อตื้นซิ่น ไชวภาช นั้นเนอ

ให้เอาอย่างปลวกที่ปากเพียรสร้างรังจนกลายเป็นจอมปลวก

อันหนึ่ง เป็นคนให้ลักษณะ นามปลวก

หากช่างอยู่หากช่างอัน คุณซิ่นใหญ่สูง

2. ะหยาภาษิตที่ไ้ได้แง่คิดจากพืชและธรรมชาติอื่น ๆ

2.1 อย่ามีใจที่ซ่มเหมือนบอระเพ็ดและอย่าคิดตื้น ๆ เหมือนหม้อปากบาน

บัดนี้ พอจักบอกให้ฮู้ยามเมื่อ ตาเห็น นั้นเนอ

แม่สิทำคลองคน อย่ามีใจสั้น

เจ้าอย่าทำใจเพียงเขาซอมซิ่น นั้นเนอ

ความคิดเจ้าอย่าตื้นเสมอหม้อปากบาน

2.2 ให้คิดลึกซึ้งเหมือนสายบัวที่หยั่งน้ำ และให้มีใจใสบริสุทธ์ดั่งฝ้ายที่ทอแล้ว

คิดให้ถ่องถึงพื้นเสมอบัวยมหยั่ง ใจให้ขาวสิ่งฝ้ายหลายล้อยืดยาว

2.3 ให้ตกแต่งบ้านเรือนอย่างเรือค้าขาย คือจัดสิ่งของให้ เป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกแก่
การใช้ อย่าตกแต่งบ้านเรือนอย่างเรือแข่ง คือทำเพื่อให้ได้หน้าอย่างผักชีโรยหน้า

อันหนึ่ง ยามใดเจ้าอยู่ห้องหนึ่ง เือนตน
ให้ช่าง แปลงกระบวนสมสิ่งเชื้อชาวค้ำ
อย่าได้ แปลงกระบวนให้สมคือ เชื้อช่วง
ฝูงอยู่ใกล้เห็นพื้นเพินสีซัง เจ้าแล้ว

7. วรรณกรรมคำสอนอื่น ๆ

วรรณกรรมคำสอนนอกเหนือจากที่ได้กล่าวมาแล้วยังมีปรากฏอยู่อีกหลายเรื่อง แต่เห็นว่ามีค่าสำคัญน้อยกว่าประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งวรรณกรรมคำสอนพวกหลังนี้ไม่ค่อยจะแพร่หลายมากนัก และไม่ค่อยจะรู้จักกันโดยทั่วไป ฉะนั้นจึงขอคัดไม่กล่าวโดยละเอียดเหมือนวรรณกรรมคำสอนพวกแรก จะขอกกล่าวถึงโดยสรุป เพื่อให้ทราบว่ามีรูปแบบลักษณะอย่างไร และเพื่อความสมบูรณ์ของวรรณกรรมอีสานฉบับนี้

วรรณกรรมคำสอนอื่น ๆ ที่พบขณะนี้ มีเรื่อง

- สาส์นสมที่คิด (สาส์นสมคิด)
- ลีปสุญ (ลบไม่สุญ)
- ย่าสอนหลาน
- หลานสอนปู่
- ยอดคำสอน
- สิริจันโทวาท
- โลกนิติคำกาบ (กาพย์)

7.1 สาส์นสมที่คิด

ท่านเจ้าคุณอรุณยานุวัตร วัดมหาชัย อ.เมือง จ.มหาสารคาม ได้ชำระเป็นอักษรไทย เมื่อ พ.ศ.2512 พิมพ์เผยแพร่เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูกรมลวิสุทธิ ณ เมรุวัดวารินทราราม อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี เมื่อ พ.ศ.2513

ต้นฉบับไม่แพร่หลายมากนัก เนื้อเรื่องโดยทั่วไปมุ่งสอนปรัชญาธรรมะเพื่อให้คนละจากตัณหากิเลสทั้งปวง โดยนำเอาปริศนาตามพุทธทำนายตอนบ้านเมืองจะเกิดกบฏ ตามความที่ปรากฏแล้วในเรื่องกาลละนัยม้อส่วย ใจความในเรื่องสาส์นสมคิดนี้มุ่งจะไขปริศนาต่าง ๆ เหล่านั้นมาให้สอดคล้องกับหลักธรรมะ แล้วมุ่งสอนให้คนละกิเลสตัณหามุ่งสู่เมืองนิพพาน ฉะนั้นวรรณกรรมคำสอนเรื่องนี้จึงมุ่งไปทางสอนธรรมะมากกว่าสอนจริยธรรม ความประพฤติ และอุดมการณ์ของสังคม ซึ่งผิดไปจากวรรณกรรมคำสอนที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่อย่างไรก็ตาม กวีก็ได้นำเอาคำขวัญภาษิตต่าง ๆ ของท้องถิ่นมาอธิบายปัญหาและปริศนาธรรมเหล่านั้นอยู่ไม่น้อย แต่ใจความยากเกินที่จะเข้าใจได้ เพราะวาทะที่มุ่งที่จะประพันธ์ให้เป็นปริศนา และ

หลักธรรมะ และอีกประการหนึ่งใจความดูเหมือนจะสับสนไป ทำให้ผู้อ่านไม่เข้าใจ ซึ่งเป็นลักษณะของปริศนาธรรมะก็เป็นได้ กล่าวคือ ผู้อ่านจะต้องตีความปริศนาเหล่านั้นให้เข้ากับหลักธรรมว่าอยู่ในธรรมะข้อไหน แล้วจึงจะเข้าใจความก็เป็นได้ ตัวอย่างเช่น

คนหลักเป็นคนไปสั่งมาพายเรือหลงวาดแทน
แม่หนีพายเรือกาบกำยวนที่กว้างซิดล่องคือ ได้ลือ
เจ้าได้เรือกาบอ้อยสั่งไปลีมเรือสว่าง
ครั้นได้ขี้มำก้านกล้วยตนเจ้าซิดถิก ใจหันแล้ว
แนวไก่อูกินข้าวกล่องในโอปมีอ้อม เป็นนอ
ยังกินคู้ข้าวหม่าอีกซ้ำเหนียงซิดเท่าหมากตุ้ม
ชาติที่หมูเหม็นหมางข้าวกินรำก็ตามช่าง
แมวไลละก้างเป็นน่อยากหัว

อธิบายศัพท์

วาด - ทาทาง ชั้นเชิง	สั่ง - โฉน ฉันท
สว่าง - เรือแข่ง	ถิก - ถุก
หันแล้ว - หันแล้ว	หม่า - ข้าวหมัก แซ่ข้าว
ไล - ลีม หลง	

ใจความ คนตีมาหลงอยู่ในกิเลสตัณหาในโลกีย์ กลับปลื้มธรรมะของพระพุทธองค์ กวีเปรียบเทียบให้เห็นระหว่างตี-ข้าว แต่สิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้นเป็นของข้าว เลว โฉนคนเราจึงไปหลงไหลกัน เหมือนไก่อูกินข้าวกล่องไม่รู้จักอ้อม คนโง่ (หมู) จะหลงไหลกินรำก็ช่างมันแต่แมว (คนดี) มาลีมก้างนำฆ่า

จะเห็นว่าเรื่องสาส์นสมที่คิดจะเป็นลักษณะเช่นนี้ตลอดเรื่อง แต่ตอนท้ายนั้นได้พรรณนาเมืองไว้สวยงามเข้าใจว่ากวีเจตนาจะพรรณนานครนิพพาน และพรรณนาถึงการแต่งตั้งพระขรรค์คือ ชั้นติ มุ่งสู่นครนิพพานและเขียนเป็นลักษณะนิราศลาเมือง ลาปราสาท ลานาง ลงเรือชัยไป

7.2 ลีปสุญ

ท่านเจ้าคุณอริยานุวัตร วัดมหาชัย จ.มหาสารคามได้ชำระเป็นอักษรไทย และพิมพ์ไว้รวมเป็นเล่มเดียวกับสาส์นสมที่คิด พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระกมลวิสุทธิ์ ต้นฉบับบอกแต่เพียงว่ามีคนนำมาถวาย.

จากการศึกษาวรรณกรรมอีสานแล้ว พบว่าต้นฉบับของเรื่องลีปสุญนี้ไม่แพร่หลาย และชาวบ้านโดยทั่วไปไม่ค่อยจะรู้จักกันนัก ที่เป็นเช่นนี้ก็อาจจะเป็นเพราะว่าสำนวนในเนื้อเรื่องนั้นเป็นปริศนาธรรมะ ซึ่งยากที่จะเข้าใจ และอีกประการหนึ่งคำณยามาชีวิตที่ปรากฏอยู่ในเรื่องนั้น ส่วน

ใหญ่เป็นคำพญาทางธรรมะ ชาวบ้านไม่ค่อยจะได้นำมาใช้ในชีวิตประจำวันเหมือนวรรณกรรม คำสอนชุดที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็เป็นได้

ลักษณะการประพันธ์และการดำเนินเรื่อง โดยทั่วไปมีลักษณะเช่นเดียวกับเรื่องสาส์นสม ที่คิด กล่าวคือ เอาหลักธรรมะมาอธิบายเป็นเชิงปริศนาธรรม โดยมีวัตถุประสงค์ให้คนฟังละเอียด จากกิเลส และค้นหาห้วงปวง แล้วมุ่งเข้าสู่โลกุตระนคร หวังธรรมของพระพุทธองค์เป็นที่พึ่ง

แต่ในเรื่องลิลี่ปัญนี้ดำเนินเรื่องมีลักษณะคล้ายกับนิราศมาก กล่าวคือ พยายามที่จะลา จากเมืองโลเกียะเข้าสู่เมืองโลกุตระ ฉะนั้น ความในตอนที่เป็นลักษณะนิราศนี้จึงมีความไพเราะ งดงามทางด้านวรรณศิลป์มาก เช่น

ฟังเยื่อโฉมสนทน์องจำปาบ้านเก่า เรียมเอ๋ย
พี่ขอถามข่าวสัตว์สังขาร ลือสาธุสูงอดมีลือ
ปานนี้ดวงมณีสร้อยแพงแสนสุดที่อ่าว
ยังซิดัดสะเดือกต้องประเหียนตั้งตั้งประสงค์ บ่เด
ลือว่ามีเครือช่อนวางอวนปะเปลา แพงเอ๋ย
ปะไปอกข่มอมไว้ทุเรร้างห่าง สะเทิน
อดพอกุร์ณาเยื่อนเอาไมตรีติดต่อ แพงเอ๋ย
ขอขอดพันมิตรไว้แสนต้ออย่าให้หาย พี่ถ่อน
อย่าได้โล ถมถัม คือใหม่เซ็นขาด
อย่าได้เป็นทอนบั้นคือฝ้ายขาดใน พี่เนอ
หมายจักทรงผืนผ้าแขงละครเกียงกำ
บุญบ่ยู่ส่งให้ชี่พุ่มด้วยกะเตี่ยวขาว พี่แล้ว
ค้นบ่ได้หน่วยแก้วดวงประเสริฐมหาเพชรเรียมนั้น
พี่ซิดันทางหลังบวชเป็นสมณเฒ่า

อธิบายศัพท์

แพง - รักยิ่ง มีค่ามาก	อ่าว - อารรณ์ คิดถึง
สะเดือก - อยาก กระหายรู้	ประเหียน - เปรียบเทียบ
อวน - คำที่ใช้แทนหญิงที่รัก	สะเทิน - ก้ำกึ่ง ครึ่ง ๆ กลาง ๆ
ต้อ - จำนวนมาก เท่ากับร้อยล้าน	ถ่อน - เถอะ เถิด
ยู่ส่ง - ส่งขึ้น โยกขึ้น	

อภิปราย จากใจความตอนนี้แสดงว่ากวีผู้ประพันธ์เป็นพระภิกษุและกำลังมุ่งมั่นที่จะเข้าไปถึงธรรมะ เพื่อที่จะสำเร็จ และความตอนนี้น่าจะได้กล่าวอำลานางอันเป็นที่รักของท่านไปด้วยความอาลัย

อารมณ์ กระมัง

ตอนที่เรียกว่าบ้านพยากรณ์ได้ยกเอาพุทธทำนายที่ปรากฏอยู่ในเรื่อง กาละนับมือส่วย
มากล่าวไว้โดยพิสดาร ตัวอย่างเช่น

นักปราชญ์เป็นเง่าจ้วถือกระบือคั่วขอ
คนหลักเป็นคนไม้ใจเบาคิดบ่ถึก
หินแฮ่ไหลร่องแก่งโห่ร้องสนั่นเมือง
กบเขียดร้องประสงค์อ่านโคลงสาร
ฝูงหมุ่งเพราพิษเยือกกล้วยกรงย่าน
หินอยู่ในน้ำไหลล่องตามกระแส
ปลาบึกขึ้นอยู่ลี้ปลายไม้สิงแลน
ปูปลารู้เปิดน้ำหนีหน้ายอาณา
เขาก็แยงภูผาเพื่อนคณาเนาค้าง
เขียดไม้ร้องประสานอ่านโคลงสาร

ฯลฯ

(คั่วขอ - เที่ยวขอ, ถึก - ถุก, หินแฮ่ - ก้อนกรวด, ย่าน - กล้วย, สิงแลน - อยู่กับตะกรวด)

